

ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆՐԻՍ ԱՐՄԵՆԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ ★ ՍԵՄՏԵՄԲԵՐ 1899 ★ ԹԻԻ 11

ԲԱՐԻՉ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանման բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Եոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն այ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յախտեալական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Ե՞մէ հոգին չՅարգմանէր , չլուսաւորէր ինչ որ միւսը կ'ըսէ , այդ չհասկցուած մտին բնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Չ. ՄԻՇԼԵ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ռուսահայեր ու Թրքահայեր	ԱՐՇԱԿ ՉՊԱՆԵԱՆ
Երգ	ԱՐԱՄ ՉԱՐԸԳ
Մարա	ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆ
Մոսապ Լեւիմ	ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ
Ֆարիսը	ԱՏԱՄ ՄԻՑԳԻԵՎԻՉ
Գեղարուեստի էութիւնը եւ նպատակը	Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ
Հերոզդիա	ԿԻՒՍԹԱՎ ՖԼՈՊԷՌ
Հայկերք	ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆ
Հ. Երեմեանին բարոյականը	Զ.
«Ամբոխային տրամաբանութիւն»	Գ. ՄԵԼԻԲ-ԿԱՐԱԴԷՕԶԵԱՆ
Պատրիարքին հրաժարականը	
«Սուլթանն ու Պետութիւնները»	
Պաղտատի երկաթուղին	
Էտկար Շահին	ԳԼԷՄԱՆ-ԺԱՆԷՆ
Հայ երաժշտութիւնն ի Բարիդ	
Նիքոսիայի որբանոցը	
Պ. Չերազի պատասխանը	

15
1

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Պ Ե Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱՉԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1899

ԹԻԻ 11

ՈՌՍԱՀԱՅԵՐ ՈՒ ԹՐԲԱՀԱՅԵՐ

Անահիտի այն յօդուածը որով Մուրճի սասնամեակին առթիւ արեւելեան Հայոց գրականութեան վրայ մէկ քանի ընդհանուր գիտողութիւններ ներկայացուցած էի, ուստի սահայ գրականութեան մէջ ծնունդ տուաւ սրտնեղ բողոքներու, որոնք զիս զարմացուցին: Մշակը ինձի վերագրեց չովինութիւններուն ամենէն արտասուցը, «պոլսեցիի չովինութիւնը» (!), եւ Պ. Արասխանեանց ամբողջ կոնգակ մը հրատարակեց, ապացուցանելու համար թէ գրածէս ոչինչ հասկցած էր: Ես արտայայտած էի մէկ քանի պարզ ճշմարտութիւններ, որոնց մէջ ո եւ է կանխակալ կարծիք կամ կողմնակցութիւն դեր չի կրնար ունենալ, ճշմարտութիւններ որոնք, կը կարծէի, արդէն ճանչցուած, «ընդունուած» իրողութիւններու կարգը անցած են կովկասէն դուրս ինչպէս եւ կովկասի մէջ: Թէ արեւմտեան հայերէնը իր արդի ձեւին մէջ աւելի ձոխ, նուրբ ու ճկուն է քան արեւելեանը, որ զեռ նախնական, ժողովրդական եւ խառնակ վիճակի մէջ է, թէ արեւմտեան Հայոց գրականութեան մէջ աւելի «արուեստ» կայ, իսկ արեւելեան Հայոց գրականութեան մէջ աւելի «ազգային գոյն», ասոնք ինձի անվիճելի իրողութիւններ կը թուին. եւ ո եւ է քննադատ, եթէ Չինացի ալ ըլլար, մեր արդի գրականութեան երկու ճիւղերը ուսումնասիրելէ յետոյ այդ եզրակացութեան պիտի հասնէր: Ռուսահայ ու թրքահայ գրականութիւններէն իւրաքանչիւրը իր ուրոյն առակելութիւններն ու պակասութիւններն ունի, որոնք արդիւնք են տեղի, կլիմայի, միջավայրի որոշ ազդեցութեանց. իմ փափաքս միշտ այն եղած է որ Հայութեան երկու հա-

տուածները իրար աւելի սերտ կերպով ուսումնասիրեն եւ իրարմէ օգտուին, իրարմով ամբողջանան. այդ նպատակով է որ Մուրճին առթիւ գրած յօդուածիս մէջ մատնանիչ ըրած էի ուսահայ գրականութեան գլխաւոր թերութիւնները եւ ցանկութիւն յայտնած որ կովկասի արդի գրական սերունդը ջանադիր ըլլայ զանոնք սրբագրելու: Ես շատ գոհ պիտի ըլլայի որ Թիֆլիսի քննադատներն ալ, փոխանակ արեւմտեան Հայոց գրականութիւնը ամբողջութեամբ «ճոճաւն ֆոսգիների կոյտ» անուանելու (ինչպէս կ'ընեն յաճախ), անոր մարտնչութիւնը, իրական պակասները ի վեր հանէին եւ մեր նոր սերունդը զրգէին որ զանոնք ուղղէ: Ասիկա շատ հեռու է ինձի համար «Ռուսահայի» եւ «Թրքահայի» անիմաստ ու տրդայական կոխէն, զոր երկու կողմի կարծամիտներն ու կրքոտները կը յարուցանեն երբեմն, եւ որու համեմատ, կովկասցիին աչքին Տաճկահայր ուրիշ բան չէ բայց եթէ «թեթեւամիտ, իմաստակ, ճոռոմ, հոսոս», եւ Թրքահային աչքին Ռուսահայր ուրիշ բան չէ բայց եթէ «կոպիտ, թանճրամիտ, լեռնցի»: ազգի մը կէսը միւս կէսին հակոտնեան նկատելը դատելու «մարդակերական» եզանակ մըն է, որուն վրայ եւ ոչ իսկ կանգ կ'առնեմ: Կրնայի սակայն, բացարձակօրէն անկողմնակալ մնալով, հաւաստել թէ այդ ինքնամոլութեան ախար բաղդատաբար աւելի տարածուած է Ռուսահայոց քան Տաճկահայոց մէջ: «Քաղաքի չովինութիւնը» աւելի Թիֆլիսի կարելի է գտնել քան Պոլիս. Թիֆլիսի մէջ փոքրամասնութիւն կը կազմեն անաչառ մտքերը որ Տաճկահայոց արժանիքներուն համար անվերապահ յարգանք ունին, մինչդեռ ախրող շեշտը՝ տեսակ մը արհամարհանք է, «համալսարանական» (!) արհամարհանքը դէպի թեթեւ «հոսոսը»: Ճիշդ հակառակը, Տաճկահայոց մէջ մինչեւ հիմայ ընդհանուր շեշտը եղած է մեծ յարգանք մը, նոյն իսկ չափազանց մեծ, զէպ ի Ռուսահայերը, ու փոքրամասնութիւն կը կազմեն անոնք որ Ռուսա-

ներուն մէջ գացին իրենց ուսումն ստանալ . այդ կանոնաւորապէս պատրաստուած սերունդներն են որ հիմերը զրին ուստահայ գրականութեան : «Համալսարանական» ին համար հետու եմ անվերապահ հիացում մը տածելէ . համալսարանը տաղանդ չի տար , ու նոյն իսկ երբեմն տաղանդը կը չորցընէ , եւ երբ ուսանողը տաղանդ չունի , յաճախ իմաստակութեան վըսանգին կ'ենթարկէ զայն . Ռուսահայոց եւ Տաճկահայոց ամենէն ինքնատիպ գրողները , Նալբանդեան , Բաֆֆի , Շիրվանզադէ , Պետրոս Գուրեան , Միսաքեան , Պարոնեան , համալսարանական չեն : Բայց զպրոցը , լրագրութիւնը , գրական ու պատմական քննադատութիւնը հիմնելու համար անհրաժեշտ է համալսարանական կանոնաւոր կրթութիւնը : Այդ պատճառով է որ հանրային գործունէութեան ամէն ճիւղերուն մէջ , Տաճկահայք միշտ առաջին փորձողները եղած են , բայց Ռուսահայք են որ ճշմարիտ իրագործումներու յաջողած են հասնիլ . առաջին լրագրական հրատարակութիւնները , առաջին թատերական ներկայացումները , առաջին կրթական ձեռնարկները Տաճկահայոց մէջ երեւցած են . բայց մանկավարժական նորադոյն գրութեանց վրայ հիմնուած դաստիարակութիւն մը Աբովեանը բերաւ . Հայոց առաջին «Եւրոպական» ամսաթիւթը , Հիւսիսայիսյը , Նազարեանցը հիմնեց . Հայոց առաջին լուրջ լրագիրը , Մշակը , Արժրունին հաստատեց . հայկական թատրոնը , թէպէտ Պոլիս ծնած ու հոն փայլուն զարգացման մը հասած , իր ամենէն կատարելագործեալ փուլը (Ազամեանին իսկ խոստովանութեամբ) Թիֆլիսի մէջ գտաւ : Թրքահայոց գրականութեան մէջ գրական քըննադատութեան մէկ քանի ամենաբարձր էջեր երեւցած են որոնց հաւասարը չունին դեռ Ռուսահայք , բայց քննական ոգին աւելի ընդհանրացած է Ռուսահայոց մէջ . Բաֆֆին է որ արդի հայութեան հոգիին արմատական քննադատութիւնը կատարեց . եւ աշխարհաբար , Հիւսիսայիսյէն իսկ , գրական լեզուն դարձաւ արեւելեան Հայոց մէջ , մինչդեռ քննական ոգիի ընդհանուր պակասը արեւմտեան Հայոց մէջ աշխարհաբարին յաղթանակը չափազանց յապաղեցուց : Նոր հայերէն մը դարբնեղու տղայական փորձերը , զոր մեր Ռուսիներեաներն ու Չերազները կատարած են , մեր կարգ մը իմաստակները որ գիտական կամ գեղարուեստական ամենաբարձր նիւթերու վրայ ճառարանութիւններ կը յօրինեն՝ առանց որոշ բան մը գիտնալու , եւ մեր մատուցին մէկ ամբողջ անգիտակից կողմը , որ Տէմիրճիւպաշեանի հիւանդանոցական ցնորաբանութիւններուն հրատարակումը կարելի կը դարձընէ , — երեւոյթներ են որոնք տեղի չեն ունեցած ուստահայ հասարակութեան մէջ :

Ընկերական գգացման , քննադատական ու գիի այս զարգացումը Ռուսահայք կը պարտին ոչ միայն այն պարագային որ համալսարանա-

կան կանոնաւոր կրթութիւն ստացող սերունդներ ունեցած են , այլ մանաւանդ որովհետեւ այդ սերունդները կրթուած են մանաւորապէս Կերմանիոյ եւ Ռուսաստանի համալսարաններուն մէջ . Կերմանիան , որ ինքն իսկ նոր կազմուելու վրայ եղող երկիր մը ըլլալով , հաւաքական կատարելագործման ճկտումը իր ճգտումներուն գլխաւորը դարձուց այս դարուն մէջ եւ որ քննադատական ուղղութեան , ընկերական վերանորոգմանց վարպետը եղաւ արդի Եւրոպային , իր համալսարաններուն մէջ , ինչպէս եւ ուսական համալսարաններուն մէջ ուր գերման միտքը կը նախատիրէր , այդ ուղղութիւնը ներշնչեց ուսում առնելու եկող հայ սերունդներուն : Համալսարաններէն զատ , կարգ ու կանոնի վրայ հաստատուած կառավարական գրութիւնը որուն կ'ենթարկուէին արեւելեան Հայերը , ընկերական զարգացման ամէն կերպով նպաստող պայմանները զոր կը գտնէին իրենց տրամադրութեանը տակ , մղեցին զիրենք «կազմակերպուած հասարակութիւն մը» գտնալու , ուր հանրային կեանքին մտահոգութիւնը տիրական մտահոգութիւնն է : Այդպէսով Ռուսահայք ունեցան իրենց թատրոնը , Հրատարակչական Ընկերութիւնը , իրենց բարեգործական ու զպրոցական ընկերութիւնները , շատ աւելի տեւական ու կանոնաւոր կերպով կազմուած քան ամէն ինչ որ փորձուած է Պոլիս . ունեցան բազմաթիւ հարուստներ հանրային գործերու համար խոշոր կտակներ նուիրող , միջդեռ Տաճկահայոց մէջ առի դեռ անսովոր երեւոյթ մըն է . հաստատեցին ծեր ուսուցիչներու , գրագէտներու համար հանգստեան թոշակ , բան մը որուն գաղափարն անգամ դեռ չէ ծեծուած Տաճկահայոց մէջ : Արդէն կը բաւէ բաղդատել ուստահայ ու թրքահայ ուսանողութիւնները Եւրոպայի մէջ . թրքահայ ուսանողութիւնը ամենափայլուն անհատականութիւններ արտադրած է միշտ , բայց ուստահայ ուսանողները անհունապէս բարձր են իրենց ընկերական կազմակերպութեամբ . թրքահայ ուսանողական միութիւնները միշտ անկանոն եւ անտեւական եղած են , սուստահայ ուսանողական միութիւնները տեւական ու կարգաւոր , ուստահայ ուսանողներն են որ Եւրոպայի հայ ուսանողներու տարեկան գումարման գաղափարը յղացան եւ իրագործեցին :

Հանրային գործունէութեան ամէն երեւոյթներու մէջ կէս դարէ ի վեր Ռուսահայք անվիճելի գերակշռութիւն մը ունեցած են Տաճկահայոց վրայ : Մշակին զրգամաբ , աղղեցութեամբ եւ աջակցութեամբն է որ Պոլսոյ Միացեալ ընկերութիւնները Հաստատնի մէջ կրթութիւն տարածելու գործը ձեռնարկեցին եւ յաջողցուցին . մէկ քանի Ռուսահայեր են . Տիկին Մատակեան , Քալանթարեանց , Տէր-Միսաքեանց , որ մանկավարժական վերանորոգման առաջնորդ եղան Տաճկահայոց մէջ : Եւ յիզափոխական շարժում-

ները որ թրքական Հայութիւնը զլրղեցին , մեծ մասամբ ներշնչուած էին Քամաու-Քաթիւ պայի , Բաֆֆիի էջերէն , եւ նախաձեռնարկուած ու կազմակերպուած՝ ուսասնայ գործիչներէ :

Տաճկահայոց մէջ ընկերական դարդացման այս յարարեական խակութիւնը կը բացատրուի բազմադիմի պատճառներով : Հայութեան այն ստուար մասը որ «թրքահայ» անունին տակ կը ճանչցուի , շատ աւելի բազմատարր ու կնճռոտ կազմութիւն մը ունի քան «ուսասնայ» հասարակութիւնը : Արեւելեան Հայերը համասեռ միակ սարբէ մը կը բաղկանան , միակ կեդրոնի մը , Թիֆլիսի , շուրջը համախմբուած հոծ մարմին մըն են , կազմուած համանման անդամներէ , որոնք ամենքը հայրենի հողին մէջ ծնած են կամ գոնէ անոր շատ մօտիկ , ամենքը միեւնոյն գերմանօ-ոռու ազգեցութեանը ենթարկուած , ամենքը միեւնոյն կրօնքին , լուսաւորչական դաւանանքին կապուած . այս պայմաններուն մէջ հասարակութեան մը համար շատ աւելի դիւրին է կազմակերպուիլը : Եթէ աչքերնուս առջեւ բերենք Տաճկահայոց կացութիւնը այս դարուս առաջին կէսին , պիտի տեսնենք որ ամենէն աննպաստ կամ գոնէ դժուարին պայմանները ունեցած են անոնք : Կը տարածուէին ընդարձակ երկրի մը մէջ , ուր կը ձեւացնէին մէկէ աւելի կեդրոններ , իրարու հակասող . Վենետիկի ու Վիեննայի վանքերը , մին լատին , միւսը գերման ազգեցութեամբ տողորուած , իրենց երկու ընդդիմադիր ներգործութիւնները կը ճառագայթէին դէպ ի թուրքիոյ Հայերը . Պոլսեցի ու Իզմիրցի Հայը մինչեւ վաթսնական թուականները ինքզինքը տարբեր կը նկատէր գաւառացիէն , «գրեցիէն» . նոյն իսկ գաւառի հայութիւնը իր բաժանումները ունէր , Կեսարացի , Վանցի , Ակնցի զիրար օտար կը զգային . հաղորդակցութեան միջոցներու դժուարութիւնը , մասնաւոր ազգեցութեանց պայքարը (տեղ մը յունական , տեղ մը քրդական , տեղ մը ֆրանսական ազգեցութիւն , եւն .) , ընդհանուր ազգային տիրական կեանքի մը պակասը , այդ անջատումները կը շեշտէին : Ատոնց վրայ կ'աւելնային կրօնական պառակտումները . կաթոլիկ , բողոքական ու լուսաւորչական իրարմէ զատուած կ'ապրէին , որպէս թէ տարբեր հասարակութիւններ ըլլային , եւ իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր ուղղութիւնն ունէր :

Մտաւորական կարգին մէջ իտալօ-ֆրանսական ազգեցութիւնն էր որ կը նախատիրէր . երիտասարդները Իտալիա եւ Ֆրանսա կ'երթային ուսում առնելու . բայց Անգղիա , Գերմանիա , Ամերիկա գացողներ ալ կային (բողոքականները մասնաւանդ) , եւ տարբեր դաստիարակութիւններ , հակադրական ձգտումներ ու ճաշակներ դիմացէ դիմաց կ'ելլէին թրքահայ հասարակութեան մէջ : Այս ամենուն վրայ կը ծանրանար թուլցընող , քայքայող , չփոթող

ներգործութիւնը «թուրք մթնոլորտին» . ամենէն սանձարձակ կամայականութեան , ամենէն անկարգ ու անյարիր բոնաւորութեան վրայ հաստատուած կառավարական գրութիւն մը , օրէնքներու անորոշութիւնն ու անկայունութիւնը , անդիտակից թուլաութիւն որուն անմիջապէս կը յաջորդէ ապուշ խստութիւն , անխմաստ ու քմահաճ արգելումներ որոնք մտաւորական զարգացման կանոնաւորութիւնը կը խաթարեն , տարտամ բարբեր ուր Ասիան , Եւրոպան , Ափրիկէն իրարու կը խառնուին՝ քառս մը արտագրելով , քննական ոգիի բացարձակ պակաս՝ երկրին բովանդակ կեանքին մէջ , կիսավայրենի ցեղ մը՝ իբր տիրող տարր՝ որ ոչ միայն չի կրնար քաղաքակրթութեան օրինակն ու եղանակը տալ հպատակ ազգութիւններուն , այլ անոնց զարգացումը կը խափանէ իր խստութիւններով եւ միանգամայն իր փնտրամարանական ու անորոշ գոյութեանը կենդանի ազգեցութեամբ , — ահաւասիկ այն «միջավայրը» ուր կը գտնուէր թրքահայ հասարակութիւնը : Այս պայմաններուն մէջ , կանոնաւոր ու ներդաշնակ բնաշրջութիւն մը կարելի չէ որ տեղի ունենայ . Թրքահայոց մըտաւորական եւ բարոյական շարժումը կատարուած է զիկզակ գծով մը , ձեւացնելով պատկեր մը տենդոտ , բարդ , ճոխ , բայց չփոթ ու յաճախ հակասական : Կաթոլիկները գրաբարի եւ դասական գրականութեան մոլեռանդ , բողոքականները աշխարհաբարի եւ բարոյախօսական գրականութեան յարած , լուսաւորչականները զխաւորապէս երգիծանքի ու լրագրութեան մէջ ուժով եւ ֆրանսական նոր գրականութեան հետեւորդ , դէմէ դէմ կ'ելլէին , իրար շատ քիչ հասկնալով , իրարու արգելք իսկ ըլլալով : Իպրոցները բարեկարգիէ առաջ , թատրոն կը հիմնէին եւ Շեքսպիր ու Շիլլեր կը խաղային հասարակութեան մը առջեւ որ — բաց ի սակաւութիւ հատընտրութենէ մը , — հազիւ կարգալ գիտէր . ընթերցանութեան պարզ գրքեր տալէ առաջ ժողովրդին , զիւցազնական քերթուածներ ու գրաբար ողբերգութիւններ կը մեծարէին անոր . հայկական թատերգութիւնը , անզգալբար , հայ հասարակութեան անտալբերութեան հետեւանքով եւ սեղական միջավայրին ընդհանուր ճնշման տակ , թըրքերէն լեզուով օրեօրեայ կը փոխուէր , եւ ինքնին կը մօտենար մեռելութեան՝ քաղաքական հալածանքներու բերմամբ զեռ պաշտօնապէս չարպիլուած . եւ այսպէս , շողջողուն ու սնամէջ սկզբնաւորութենէ մը յետոյ , թատերական սեռը — որ նմանողութենէ եւ թարգմանութենէ շուրջ բան չէր տուած տակաւին — յանկարծ կը վազբէր մշակուելէ : Երգիծական գրականութիւնը որ ընդարձակ զարգացման մը հասած էր , 1880էն յետոյ կը սեղմուէր մասնաւոր արգելքներով : Ոտանաւոր բանաստեղծութիւնը , որ լայն ծաղկում մը ունեցած էր , 1890էն յետոյ խեղդուեցաւ գրաքննական անխմաստ սրտուով մը եւ երկայն

պահ մը կանգ առաւ, — մինչեւ որ 94—97ի յեղաշրջումը տեղի ունեցաւ, եւ երկարատեւ աշխատութեամբ կառուցուած ամբողջ շէնք մը, իր ամենէն կարեւոր մասերովը (կեդրոնական Վարժարան, Հայրենիք լրագիր, Միացեալ ընկերութիւնք ու գաւառներու շատ մը դպրոցներ, Ազգային Սահմանադրութիւն, եւն.) կործանեցաւ կամ ծանրապէս խախտեցաւ:

Այսքան շարժական, այսքան անհաստատ հողի մը վրայ, ժողովրդի մը «հանրային» կարողութիւնները չեն կրնար բնականոն դարձագցում մը գտնել: Արեւելեան Հայք, ուսական տիրապետումէն յետոյ, գտնուեցան որոշ, հիմնապէս որոշ կացութեան մը մէջ, եւ առանց արգելքի, առանց շփոթութեան, իրենց ամբողջ ջանքը կեդրոնացուցին իրենց մտաւորական ու նիւթական զարգացմանը. պարզ, սահմանադրուած, պայծառ գործ մըն էր այդ, զոր քայլ առ քայլ կատարեցին, աւջակցութիւնն ալ վայելելով տիրող տարրին բարձրագոյն քաղաքակրթութեանը: Թրքահայ հասարակութիւնը իր կազմուածքին կնճոտութիւնէն ու միջավայրին շրջափոթութենէն ու փոփոխականութենէն զատ, ունէր նաեւ անպատեհութիւնը երկրին քաղաքական խախուտ ու անակնկալներով յղի վիճակին: Թրքահայուն նպատակակէտը բարոյական զարգացումէն անդին կ'անցնէր, քաղաքական վերակենդանացման յոյսերու կը նկրտէր. եւ թէպէտ այս վերջին ձգտումը առաջնոյն բերած վերանորոգումէն կը ծնէր, որ կուգար որ երկու ձգտումները, ատեն մը զուգահեռաբար ընթանալէ յետոյ, իրարու դէմ կ'իլլէին, իրար կը խափանէին եւ ընդհանուր բարդութիւնը կը բազմապատկէին: Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր, քաղաքական նպատակ ունեցող շարժումին աճելովը, գրական ու կրթական շարժումը ամենամեծ սեղմումներու ենթարկուեցաւ, ու վերջին դէպքերուն պայթումին մէջ կրթական գործը խորապէս վտարուեցաւ, մտաւորական ամբողջ խաւ մը անջատուեցաւ Թրքահայ հասարակութիւնէն եւ օտարութեան մէջ ցրուեցաւ, դրական ու կրթական բովանդակ գործ մը կիսատ թողլով մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն: Այս անկայունութիւնը, — անկարելի է այս կէտը չդիտել, — Թրքահայուն մտքին ու նկարագրին վրայ խորունկ կերպով ազդած է. Ռուսահայր պարզ ու որոշ միտք ունի, եւ յստակ, ուժով նկարագիր. Թրքահայր սպաւորական, յեղյեղուկ, տարտամ է նկարագրով, ու մտքին մէջ անորոշութիւն ունի. միջավայրը իր հոգւոյն մէջ անցած է եւ հոն տեսակ մը տեսական, մըջտական վիճակ դարձած է. այդպէս, եթէ յաճախ կատարական սեղմումներն են որ կ'ընդհատեն կամ կը խափանեն Թրքահայոց հանրային գործունէութեան այս կամ այն ձեռնարկը, երբեմն ալ նոյն ինքն Տաճկահայուն սիջ «բնական վիճակ» դարձած այդ անորոշութիւնը — տեսակ մը հաւաքական անկարողութիւն, — պատճառ կ'ըլլայ սկսուած

գործերու լքումին կամ նորանոր ու կարելի գործեր ձեռնարկելու անքաջապարտութեան: Ոչինչ կարելի է երեւակայել աւելի անորոշ ու դատարկ քան մեր երեսփոխանական ժողովներու նիստերը, զորոնք Պարոնեան աշխատանքներ կերպով ծաղրած է, եւ որոնք տեսակ մը կատակերգական տեսարաններ եղած են, երբեմն շատ զուարճալի, յաճախ ծայրայեղօրէն անհամ, գրեթէ միշտ անխմատ եւ ապաշփուն: Ազգային մատենադարան մը գոյութիւն ունեցած է Պոլիս, որ երբեք կանոնաւոր վարչութիւն մը չէ կրցած ունենալ եւ երբեք բանի մը չէ ծառայած: Ռուսումնական խորհուրդ մը ունեցած ենք միշտ, որ ոչինչ որոշած, ոչինչ գործադրած է, եւ ոչ ուն ամբողջ գոյութիւնը իրեն ներկայացուած բոլոր պրքերը վաւերացրնելու մէջ կայացած է: Պոլսոյ հայ թատրոնին պատմութիւնը, մօտէն ուսումնասիրողին համար, դեշարուեստական մեծ խանդավառութեան մը եւ մէկ քանի բաժնի տաղանդներու հետ կը ներկայացնէ վարչական բացարձակ անգիտակցութիւն, համեմատականութեան, մեթոտի պակաս, եւ շատ մը տղայականութիւն:

Այս բոլորը նշանակելէ յետոյ, պէտք է սակայն բնիմ թէ հանրային գոծունէութեան տեսակէտով Ռուսահայոց այս գերակշռութիւնը երբեք չ'արդարացընէր այն անխմատ գոտուղութիւնը որով ընդհանրապէս անոնք իրենց կը վերագրեն տեսակ մը բնածին գերազանցութիւն եւ «բարձրէն» կը դատեն ու կը դատապարտեն Թրքահայերը, առանց երբեք այդ վերջիններուն թերութեանց արտաքին անխուսափելի շարժանքները նկատելու եւ առանց ի վեր հանելու անոնց այդ թերութիւնները փոխարինող ուրիշ կարգի ամենակարեւոր յատկութիւնները: Պէտք է երբեք չմոռնալ որ Ռուսահայք օգտուած են ամենանպաստաւոր պայմաններէ, եւ թերեւ նոյն իսկ կարելի է մըտածել որ այդ պայմաններով, Ռուսահայերը շատ աւելի արդիւնք կրնային սալ քան ինչ որ տուած են. յառաջդիմութիւնը, իրենց մէջ, կանոնաւոր, անընդհատական, արւամարանական ընթացքով մը կատարուած է, բայց զանգաղ, միօրինակ ու միակողմանի: Եւ երբեմն, Թրքահայոց անհատական ճիգերը ունեցած են փայլ մը շատ աւելի մեծ (թէպէտ վաղանցուկ) քան Ռուսահայոց հանրային «կազմակերպուած» ձեռնարկները: Իզմիրի Տէտէեան սպարանը երկու երեք գրադէտի աշխատութեամբ, իր քանի մը տարուան գոյութեանը մէջ, շատ աւելի կարեւոր եւրոպական դրքերու թարգմանութիւններ տուած է ազգին քան Թիֆլիսի Հրատարակչական ընկերութիւնը իր ծագումէն մինչեւ այսօր. Թիֆլիսի թատրոնին խաղաչարքը մեծագոյն մասամբ Պոլսեցի գրողներու հեղինակութիւններէ եւ թարգմանութիւններէ բաղկացած է ընդհանրապէս, եւ քիչ բան ընդունած է Ռուսահայ գրադէտներէ: Եւ տարակոյս չկայ թէ այն տարօրինապէս բարդ գոծը զոր

Տաճկահայք ունէին կատարելու, եւ այն անճոռնի պայմանները որոնց մէջ ճգնած են զայն կատարել, շատ աւելի շահեկան կը դարձնեն անոնց ջանքերը, խարխափումներն ու մաքառումները, եւ այդքան բազմատեսակ դժուարութեանց մէջ իրենց բոլոր թերութիւնները հասկանալի եւ ներելի կը կացուցանեն եւ յաջողումներն ալ այլապէս գնահատելի : Պէշիքթաշլեան մը, Մերենց մը, որ հազար դաւերու, խոչընդոտներու, վտանգներու մէջ, իրենց տաղանդին հրապոյցովն ու հոգւոյն գեղեցկութեամբը, իրենց անխոնջ ու խանդոտ անճնուիրութեամբն ու կամքի զօրութեամբը, կը քայքայեն մոլորանդ պատուարները որ կաթոլիկ ու լուսաւորչական հայութիւնները իրարու թշնամի կը դարձնէին, — Պէշիքթաշլեան մը, Հէքիմեան մը, որ քանի մը գեղարուեստասէր բարեկամներու հետ, կը յաջողին ոչնչէն հայկական թատրոն մը իր բոլոր տարրերովը ստեղծել եւ Տաճկահայոց բարքերուն ու զգացմանց մէջ յեղաշրջութիւն մը յառաջ բերել. — Օտեան մը, Ոսկանեան մը, Պաշեան մը, որ կարող կ'ըլլան՝ ամիրաներու ամրակուռ զօրութեան դէմ մաքառելով՝ հայ ժողովուրդը սահմանադրական վարչութեամբ օժտել բանապետական Պուրքիոյ հողին մէջ, անհունապէս շահեկան երեսոյթներ են ու սուսնասիրողին համար, եւ կը ցուցնեն թէ թրքահայ հասարակութիւնը, որ այս այլանդակ պայմաններուն մէջ ուրիշ բան չկրցաւ արապրել բաց եթէ չբեղ պատկեր մը միջավայրին վաւթարութեանը դէմ մարտնչող հզօր անհատականութեանց, պիտի կարենայ, երբեկանոնաւոր կատավարական գրութիւն մը հաստատուի տաճկական բարբարոս գրութեանը տեղ, զորոյ տալ միանգամայն հանրային յատկութիւններ այնքան փայլուն որքան եղած են իր երեւանի բերած անհատական ձիրքերը : Ասոր յառաջագունէ ապացոյց մը ունեցանք կեդրոնական վարժարանով եւ Հայրենիք լրագրով : Խոսմբ մը «կազմուած» թրքահայեր, հակառակ հրէշտային խստութիւններու, ձեւացուցին զպրոց մը որ Պուրոյ կըթական բարձրագոյն հաստատութիւնը դարձաւ, եւ հիմնեցին լրագիր մը, որ իր կարճատե կեանքին մէջ ունեցաւ մտածման ու ձեւի ընդարձակութիւն մը, թրքահայ հասարակութեան վրայ գործեց մտաւորական ու բարոյական ազդեցութիւն մը, որուն նմանը հայերէն լրագրով ոչ մէկ պարբերական չէ ունեցած երբեք : Անտարակուսելի է ինծի համար որ հայ ցեղին ամենէն նրբացած, ամենէն ձկուն ու բեղուն մասն է թրքահայ հասարակութիւնը, կամ, լուսագոյն անուանակոչութիւն մը գործածելով, «արեւմտեան հայութիւնը» : Մտի կը մեկնուի աշխարհազրական ու պատմական պատճառներով . արեւմտեան Հայք հնուց ի վեր անմիջական շիման մէջ գտնուած է յունական քաղաքակրթութեան հետ, եւ այս դարուս մէջ կրած է լատին ցեղերու ազդեցութիւնը . այդ

յոյն-լատին ներգործութիւնը իր միաքը նրբացուցած, ճաշակն ընդարձակած եւ գեղեցկագիտական ձիրքերը զարգացուցած է . մասնաւորապէս Պուրոյ եւ Իգմիրի մէջ, ուր արեւմտեան Հայութիւնը իր լուսագոյն ուժերը խոացուցած է, բնական զիրքին անբաղդատելի գեղեցկութիւնն ու կլիմային հեշտաւէտ քաղցրութիւնը նոր ազդակ մըն ալ դառնալով խառնուածքին նրբացմանը, երեւան եկած են տաղանդներ, որոնք նոր ժամանակներու Հայութեան մրտաքին ու ճաշակին ամենէն ազնուական, ամենէն յգիւած ձեւը կը ներկայացնեն (Բաղրատունի, Հիւրմիւզ, Պէշիքթաշլեան, Ալիշան, Միտաքեան, Մամուրեան, Այսնեան, Տաշեան, Նուպար-Փաշա, Նիկողոս Պաշեան, Օտեան, Ադամեան, Բաշալեան, Սվածեան, Մանուէլեան, եւն.) : Այն օրը որ Թուրքիոյ քաղաքական գրութիւնը կերպարանափոխուի, արեւմտեան Հայութիւնը, իր առջեւ ունենալով որոշ, տեւական եւ ազատ պայմաններ, մեր ցեղին կեդրոնական մարմինը պիտի ըլլայ, եւ մեր ժողովուրդը անոր մէջ պիտի գտնէ իր գերագոյն ու լիակատար զարգացումը :

Տաճկահայ եւ ուսահայ հասարակութեան այս կերպով մը բնախօսական վերլուծումը կատարելէ յետոյ, գիւրին է բացատրել այն գրականութիւնը որուն ծնունդ տուած է ատոնցմէ իւրաքանչիւրը : Ռուսահայ գրականութիւնը ծայրէ ծայր «հրապարակագրութիւն» մըն է . Արտվանէն ու Նաղարհանէն սկսեալ մինչեւ Մուրացան եւ Ալեք, բոլոր ուսահայ գրողները իրենց գործերը յորհելու ատեն զլիսաւոր նպատակ ունեցած են ժողովուրդը դատարարակել . իրենց բանաստեղծներն իսկ, Շահազիզեանէն մինչեւ Գամառ-Քաթիպա եւ Ալեքսանդր Մատուրեան տաղաչափող հրապարակագիրներ են . ատով, ուսահայ գրականութիւնը ամբողջութեամբ մէջ շատ պարզ է, եւ հարկաւորաբար միօրինակ . վիպասան, խճագիր, բանաստեղծ ու թատրերգակ, ամենքն ալ միեւնոյն բանը կ'ըսեն, միեւնոյն նպատակը ունին եւ առաւել կամ նուազ իրարու կը նըմանին ձեւով, ամենքն ալ ժողովրդին թերութիւնները կը ձաղկեն, գաղափար մը, վարդապետութիւն մը, ուղղութիւն մը կը քարոզեն, որոշ ու գործնական ձգտում մը ունին վերջապէս : Եւ որովհետեւ կ'ուզեն ժողովրդէն հասկըցուիլ, կը գրեն այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կը խօսի, առանց սեւ է խոսցման, առանց համազրութեան, առանց ոճի մտահոգութեան : Շահազիզեան, բաց ի մէկ քանի երգերէ որոնք գերմանական յիսերու շտրոնն ունին, իրքանաստեղծութիւններով (Լեւոնի վիշաք, եւն.) ուրիշ բան չէ ըրած բաց եթէ ազգաչափուած հրապարակագրութիւն . Գամառ-Քաթիպա, բաց ի Արաֆսի առհասարակէն, որ զարմացնող բացառութիւն մըն է իր անտաշ ու ազբաստ

ձեռով բանաստեղծութեանցը շարքին մէջ , արտագրած է երգեր որոնք հայ ժողովրդին վրայ իրենց բարոյական անհուն ազդեցութեամբը նշանակութիւն ունին , բայց գեղեցկագիտական ներքին արժէքէ զուրկ են : Նոյն ինքն Արտվեանը , որ այնքան հոյակապ քնարերգական տաղանդ մը ունէր , իր գործին յօրինուածութեանը մէջ ունէ արուեստ , չափ , ճաշակ դնելու ջանք չէ ցուցուցած , եւ իր ոճը գեղեցիկ է գագցման զօրութեանը , երեւակայութեան ճորտութեանը յառաջ բերած անգիտակից ու անկատար գեղեցկութեամբը : Նազարեան , Նալբանդեան եւ Պալասանեան «լաւ գրողներ» են . առաջինը ունի ոճ մը պերճարան եւ վայելուչ , երկրորդը՝ ճշգրիտ ու սուր , երրորդը յառակ , բարեձեւուսանուն . բայց հետեւն «արուեստագէտ»ներ ըլլալէ : Արծրունի , որ բարոյական ամենամեծ յեղաշրջում մը յառաջ բերաւ ոչ միայն Ռուսահայոց այլ ընդհանուր Հայոց մէջ , Հայոց ամենին անկազմ գրողը եղաւ . գաղափարով լեցուն միտք մըն էր , ու շատ մեծ սիրտ մը , բայց բնաւ գրական կոչում չունէր (իր զուտ գրական փորձը , էյիլիւնան ողորմելի վիժանք մըն է) . հայերէն չէր գիտեր եւ գրական անկատար դաստիարակութիւն ունէր . իր այդ ազիտութիւնը օրէնքի կարգ անցուց , եւ մեծ մասամբ ինքէ պատասխանատուն Ռուսահայոց մէջ գեղեցկագիտական զգացման անմշակ մնալուն . իրմէ առաջ Արտվեան , Նազարեան , Նալբանդեան , օգտապաշտ ուղղութիւն մը բնագրիկա՞ծ ըլլալով հանդերձ , վայելուչ ոճով մը գրելու խնամք ունէին , եւ մանաւանդ վերջին երկուքը զուտա՞ծ , մաքուր , գեղեցիկ աշխարհաբար մը ստեղծելու հետամուտ եղած էին . Արծրունի «առանց ոճի» գրելու գրութիւնը բերաւ , եւ լեզու մը շինեց որուն մէջ մէկ երկու հարիւր հայերէն տարրական բառերու հետ կը գտնուէին անհամար ֆրանսերէն , գերմաներէն , ռուսերէնութեամբերէն բառեր : Բաճիկ , որ մեծ գրագէտի խառնուածք ունէր եւ վիպողի անրազատելի ձիրքերով օժտուած էր , հակառակ որ խորապէս կրած է Արծրունիին ազդեցութիւնը , մաքուր հայերէնով գրելու աւանդութիւնը պահպանեց ու գեղեցիկ ոճով գրելու հոգ ունեցաւ . բայց իր գրական գաստիարակութիւնն ալ անկատար էր . իր ձգած գործը , որուն բարոյական կարեւորութիւնը անագին եղած է հայ ժողովրդին համար , եւ ուր կը գտնուին գիտողութեան առաջնակարգ յատկութիւններ , վիպումներն անմիայն հրապոյց մը , եւ խրոխտ հզօր հոգի մը որ զայն յախտենապէս կենդանի կը կացուցանէ , չափազանց անհաւասար է իր ձեւովը , յօրինուածութեան թերութիւններ ունի յաճախ , եւ ոճը , երբ սեղմ վերլուծման մը ենթարկուի , շատ անգամ անճիշտ է , անփայլ , տափակ , նոյն իսկ տղայական : Բաճիկին ի վեր , Լէօ եւ Մուրացան շարունակած են անոր գործը , անոր թերութիւններովն եւ յատկութիւններովը , Լէօ բերելով ոճ մը աւելի պատ-

կերալից , աւելի ջղոտ , Մուրացան՝ աւելի հանդարտ ու մաքուր , սակայն երկուքն ալ չունենալով վարպետին անհատականութեան ինքնատու թիւնն ու ընդարձակութիւնը : Շիրվանզադէն որ շրջան մը սկսած է Ռուսահայոց գրականութեան մէջ , նիւթերուն դաշար ընդարձակելով . իր նախորդները միմիայն հայ ժողովուրդը հետաքրքրող նիւթեր կ'առնէին եւ հայ հասարակութեան համար միայն կը գրէին . Շիրվանզադէն որ կազմուած է ռուս գրականութեան եւ ֆրանսական իրապաշտովէպին ազդեցութեամբը , առաջին անգամ ըլլալով ընկերական խնդիրներ , հոգեբանական հարցեր , ընդհանուր մարդկութիւնը շահագրգոռ նիւթեր ընտրած է իր վէպերուն համար . բայց լեզուն ազգասէ , ոճը՝ թէպէտ կենդանի եւ ձկուն , միօրինակ է եւ զուրկ նրբութենէ . ու ամբողջ գործը , թէպէտ անհիւ ու փափուկ զգայնութեամբ մը ողբււորուած եւ լայն ու ազատ գաղափարականութեան մը վրայ հիմնուած , զերծ չէ «վարդապետական» շեշտէն : Կովկասի միակ հայ գրագէտը , որ անխառն գեղեցկագիտական ճշգրտում մը ցուցուցած է իր գրականութեանը մէջ , Փափազեանն է , եւ ան ալ Տաճկահայ մըն է , իր գրական սկզբնաւորութիւնը Պոլիս կատարած . Փափազեանի Անյազը , Խենքը , Աննան , Մանթոն ռուսահայ գրականութեան միակ էջերն են ուր «արուեստ» կարելի է գտնել եւ որոնց մէջ գեղեցկագիտական ձգտումը անհերքե կերպով առաջին տեղը կը բռնէ . եւ ատոր համար է որ Փափազեանը չեն գնահատեր Կովկասի մէջ այնպէս ինչպէս պատշաճ է : իր Անյազը , որ իմաստասիրական հեքեաթ մըն էր շատ աղնիւ մտածուածով եւ ամենէն նուրբ ոճով զոր Ռուսահայք ունեցած են , Մուրացի քննադատ Աղբալեանին կողմէն կը դատափետուէր իրեւ «անիմաստ , անհասկանալի , օղային» գործ մը :

Տաճկահայ գրականութեան մէջ տիրող ճշգրտումը գեղեցկագիտական ձգտումը եղած է : Տաճկահայոց գրականութիւնը կը հիմնուի , ոչ թէ (ինչպէս Ռուսահայոց մէջ) ժողովրդին ծնցէն բղիւսած մարդոց ձեռքով որոնք ժողովրդին պէս կը զգան ու կը խօսին եւ ժողովրդին կեանքը իրենց մասնոր գործունէութեանը գլխաւոր ատարկայ կ'ընեն , այլ բնիկ հայկական միջավայրէն հետու ծնած , Պոլսոյ կամ Իզմիրի միջազգային միջնորդութեան մէջ կազմուած անձերու ձեռքով , որոնք իրենց վերջնական ձեւը կ'առնեն Վենետիկի վանքը կամ Բատուայի , Վենետիկի ու Բարիդիպոլոսներու մէջ . Մխիթարեանք ու իրենց աշակերտներն են որ առաջին քարերը կը դնեն այդ գրականութեան . միջազգային մտքեր են , լատին ոգւով դաստիարակուած , իրենց իրական հայրենիքին անծանօթ ու ժողովրդէն անջատ , արուեստական մտային հայրենասիրութեամբ մը վառուած , եւ ամէն բանէ աւելի ունենալով գեղեցկագիտական ձգտումը , դասական , բարձր , ազնուական արուեստին սէրը : Իրենց

մեծագոյն փափաքը եղած է «գեղեցիկ» գործեր արտադրել, եւ իրենց գործերը արտադրած են հասարակութեան հմուտ ու նրբացած փոքրիկ մէկ մասին համար . արհամարհած են անմիջա- կան օգտակարութիւնը , մտքերնուն չեն ան- ցուցած զբաղիլ հասարակ ժողովրդով եւ անոր տարրական անհրաժեշտ պէտքերովը . սիրահա- բուած եւ բոլորական հին ու նոր մատենագրու- թեանց բարձրագոյն հրաշակերտներուն գեղեց- կութեանը , ուրիշ ցանկութիւն չեն ունեցած բայց եթէ հայացնել այդ հրաշակերտները եւ յետոյ իրենք իսկ արտադրել նոյնատեսակ գործեր , այդ մեծ օրինակներուն հետեւողու- թեամբ : Եւ մինչդեռ Աբովեան իրեն նպատա- կակէտ բրած է ժողովրդին համար գործել , եւ աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնելու որոշում տուած , ժողովրդական կեանքէն վէպ մը գրած , եւ պարոցը վերանորոգած է, մինչդեռ նազարեանց , Նալբանդեանց, Բարխուդարեան, Շահազիզեանց իրենց գրուած քներուն մէջ ի- րենց ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուցած են ժողովրդին միտքը լուսաւորելու , նախապա- շարումները փարատելու , կրթութիւնն ընդար- ձակելու , ճաշակը մաքրելու , եւ թարգմանու- թեանց համար ընտրած են Շիլլերի եւ Էօթէն Սիւի պէս ժողովրդի սրտին խօսող եւ բարու- յական ազդեցութիւն գործող եւրոպացի հե- ղինակներ , արեւմտեան Հայոց առաջին գրա- գէտները «փղոսկրէ աշտարակին» բարձունքէն երկնած են իրենց գործը . Բագրատունի եւ Հիւրմիւզ՝ Հովնաթ , Վերգիլիոս , Սոփոկլէս , Տեմոսթեն , Կիկերոն , Ռասին , Ալֆիերի ու Միլտոն թարգմանած են եւ գրած Հայկ Դիւ- ցազն մը կամ Բուրասանի մը հետեւողութեամբ զասական բանաստեղծներուն, ամենէն խրթին, ամենէն զարդարուն ու ճոխ գրարարով . Պէ- շիքթաշլեան , Հէքիմեան , Թերզեան , Նարպէյ, ամէն բանէ առաջ խորհած են թատրոն հիմնել Հայոց մէջ , անոր բացումը կատարած են զը- րաքար ողբերգութիւնով մը , յետոյ՝ բացարձակ անյաջողութիւնէն բոնադատուած , գրաբարը գրաբարախառն աշխարհաբարի փոխած են եւ դասական կամ ուղեմանրիկ նշանաւոր իտալերու նմանութիւններ , Ալֆիերիի , Շեքսպիրի , Հիւկոյի, Շիլլերի խաղերու թարգմանութիւն- ներ տուած են ժողովրդին . եւ գրած են գրա- բար կամ կէս-աշխարհաբար քերթուածներ՝ լե- ղուով միայն հայերէն ու երբեմն Հայոց հին պատմութիւնէն քաղուած նիւթերովը, իսկ ձեւովը բացարձակապէս եւրոպական , զգացումներովը համամարդկային : Այսպէս , ուստիայ գրակա- նութիւնը կը ծագի նոյն իսկ ժողովրդին ծոցէն, ժողովրդական լեզուով , ժողովրդական ձգ- ւումով , ու կը դիմէ զանազալ բայց տրամա- բանական ընթացքով մը՝ դէպ ի բարձրագոյն արուեստ մը , դէպ ի համամարդկային ու գի- տուն գրականութիւն մը (որուն դեռ չէ հա- սած) . մինչդեռ Տաճկահայոց գրականութիւնը կը սկսի , ճիշդ հակառակ ուղղութեամբ , համամարդկային , գիտուն ու բարձր արուեստէ

մը , եւ հետզհետէ, ժողովրդին պահանջներուն ճնշմամբ , եւ ուստիայ գրականութեան ալ արեւմտեան Հայոց մէջ գործած հակազդեցու- թեամբը , կը մտնենայ ժողովրդին, անոր կեան- քէն կը քաղէ իր հիւթը , եւ , միշտ պահելով հանդերձ գեղեցկագիտական ձգտումը , կը ստանայ միանգամայն օգտապաշտ ուղղու- թիւն մը եւ դայն առաջնոյն հետ զուգահեռա- բար կը զարգայնէ : Յ . Սվաճեան (անիրաւ- մտացուցութեան մը մէջ ինկած շատ յարգելի անուն մը) Տաճկահայոց մէջ լուրջ հը- րապարակագրութիւնը կ'ուրուագծէ իր Մեղրուն ազգային բարքերու անկողնակալ եւ ուշիմ քննադատութեան առաջին փորձն է Արեւմը- սեան Հայոց մէջ . Օքսէն Սոճասարեան , աւելի ուսմիկ , աւելի կըքոտ բայց եւ աւելի վառ- վրաուն ձեւով մը , Մամուրեան շատ աւելի հա- սուն մտածումով եւ աւելի նուրբ ոճով մը , կը շարունակեն Սվաճեանին գործը . միեւնոյն ատեն Միսաքեան իր բանասիրական , պատ- մական , բանաստեղծական հոյակապ էջերը կ'արտադրէ , Գ . Օտեան մասձող գրագէտի մէկ քանի հատուածներ կը քանդակէ , Պարոնեան իր երգիծական հրաշակերտները կը յօրինէ , Ջօրայեան տնտեսագիտական ուսումնասիրու- թիւններ կը հրատարակէ , Գարաբաշեան պատ- մական քննադատութիւնը կը հաստատէ , Այ- առնեան աշխարհաբարին հիմքն ու սահմաննե- րը կ'որոշագծէ , Մամուրեան ու Մերենց Հայոց անցեալ կեանքին վերակոչումն ու քննութիւնը կը փորձեն վէպերու մէջ , Տիկին Տիւսաբ կ'նպաստական վէպեր կը գրէ , ձեւով թերի բայց նիւթով ու ձգտումներով շահեկան . եւ այս բոլորը գաղափարի գրագէտներ են , որոնց- մէ ոմանք արուեստով գրելու առաւելութիւնն ալ ունին . եւ ամենքը կը գրեն զուտ աշխարհաբար (բաց ի Գարաբաշեանէն եւ Տի- կին Տիւսաբէն), զուտ , բայց ճոխ , զարդարուն , բազմատարր աշխարհաբար մը , Վերջա- պէս , գրաբարախառն լեզուի ու ճոռոմ գրա- կանութեան վաղանցուկ տագնապէ մը յետոյ (Պէրպէրեան , Գուրգէն , Տէմիրճիպաշեան, եւն .) երեւան կուգայ Տաճկահայոց նու- րագոյն սերունդը , որ , մասնաւորապէս կաղ- մուած ֆրանսական իրապաշտ գրականու- թեան եւ նոր բանաստեղծութեան ազդե- ցութեամբ, կ'արտադրէ սրամիաքրոնիկագիր մը , Արփիարեանը , հօր ու գիտակից հրապարակա- գիր մը , Յովհաննէս Շահնագարը , ինքնուրոյն դիտողութեամբ ու ոճով վիպողներ , Ջօհրապ , Բաշայեան , Կամսարական , Միր-Նրօ , Տիկին Սվաճեան , Տողրամաճեան , Սիպիլ , Ս . Պար- թեւեան , Պարոյր , արուեստագէտ-գրագէտներ , Վահրամ Սվաճեան , Յ . Մրմրեան , Ա . Շաք- լեան , Օր . Յովհաննէսեան , Վ . Թէքէեան , եւ սքանչելի հեգնաբան մը , Երուանդ Օտեանը . այս սերունդը Պոլսոյ եւ Տաճկահայաս- տանի ժողովրդին կեանքովը կը զբաղի , անոր բոլոր երեւոյթները իր ուսումնա- սիրութեան նիւթ կ'առնէ , վերջնապէս տի-

րական կը դարձընէ աշխարհաբարը եւ զայն մեծ կատարելագործման մը կը հասցընէ :

Ռուսահայք , սկզբէն մինչեւ այսօր ժողովրդէն առնելով իրենց ներշնչումը , լեզուն ու ոճը , աւելի «ազգային գոյն» , աւելի «տեղական համ» ունեցած են իրենց գրականութեան մէջ . օտար մը , եթէ ուզէ հայ ժողովրդին կեանքը , բարքերը , զգացումները , նախապաշարուածները , սուանգութիւնները , ճանչնալ , Արուսեանին , Բաֆֆիթին , Պոչեանցին , Աղայեանցին , Գամառ-Քաթիկոսին , Մուրացեանին , Լէօնին մէջ պիտի գտնէ իր փնտածը : Տաճկահայ գրականութիւնը իր առաջին շրջանին մէջ ոչինչ ունի զուտ հայկական . Բագրատունի , Հիւր-միւզ , Պէշիքթաշեան , Թէրզեան , Նարպէյ , Հէ-քիմեան եւրոպացած Հայեր են . Ալիշան , որ իր գրարար բանաստեղծութեանց լաւագոյններուն ձեւին մէջ Նարեկացիին ազդեցութիւնը կը ցուցնէ մասամբ , եւ իր աշխարհաբար քերթնածանրուն մէջ՝ հին աշուղի երգերուն նմանողութիւն , Թրքահայոց առաջին «հայ» գրագէտն է : Պոլսեցի գրագէտները ընդհանրապէս հայերէն լեզուով գրող եւրոպացիներ եղած են , եւ իրենց ինքնատուութիւնը մըտածմանց , զգայնութեան , բացատրութեանց անձնականութեանը մէջ կը կայանայ : Բայց Վեներտի , Պոլսոյ , Իլմիրի գրագէտներուն գործունէութեան յառաջ բերած մղումովը , Թրքահայաստանի ծոցէն իսկ չեն ուշացած գրողներ ծագիլ , եւ անոնք սկսած են թրքահայ գրականութիւն մը «ազգային գոյնով» : Խրիսեան , ու մանաւանդ Սրուանձտեանց ու Տեվկանց , Վանէն , հայ հողէ բուսած էջեր արտադրած են . Տեվկանցի Շահինը Թրքահայոց Վեոյ Հայաստանին է , թէպէտ անկից շատ վարձ գրական արժանիքով : Մաւսիւ-Հայրենիքի գրական խումբը , գրեթէ ամբողջութեամբ Պոլսեցի Հայերէ կազմուած ըլլալով հանդերձ , աղիւս , ուշիմ ու անձնուէր գործը ստանձնեց գաւառներու Հայութիւնը խրախուսելու որ պուրտական գրականութիւնը կապիւլու տեղ , (ինչպէս գաւառի գրողները կ'ընէին սովորաբար) , իր սեղանական կեանքէն , իր ուրոյն զգացումներէն , իր յատուկ ոճովն ու շեշտովը գրականութիւն մը արտադրէ : Եւ Պոլսեցիին հրաւերը ընդունեցաւ պերճախօս պատասխան մը . Հրանդ Պոլիս չարչարուող «պանդուխտ»ներուն մարտիրոսութիւնը պատմեց «հայ» էջերու մէջ . Թղիսիցիին գաւառական կեանքի պատկերները գծեց հզօր , համեղ ու քնարերգական սրամտութեամբ մը . Զարդարեան հայկական հեքիաթները գրական ձեւի վերածեց բնիկ հողին հոյզովը ուռած ոճի մը մէջ : Գաւառի գրականութեան այդ շարժումը , որ վերջին դէպքերէն բրտօրէն ընդհատեցաւ , պիտի վերսկսի եւ մեծապէս ուռճանայ եւ ընդարձակուի , երբ երկրին քաղաքական պայմանները բարեփոխուին :

Այսպէս , արեւմտեան Հայոց գրականութիւնը այսօր աւելի ամբողջական է քան արեւելեան

Հայոցը , որ միակողմանի է դեռ եւ թերի : Արեւելեան Հայոց գրականութիւնը կը հիմնուի միմիայն օգտապաշտ ուղղութեան վրայ , եւ ամէն ինչ որ զուտ գեղեցկագիտութիւն է եւ հրապոյր , ամէն ինչ որ մտքի ու ձեւի նրբութիւն կ'ենթադրէ , կը պակսի հոն : Դիտելի է որ Ռուսահայք եւ ոչ մէկ երգիծարան չեն ունեցած (Բաֆֆիթին մէկ քանի քրոնիկները ուր սրախօս ըլլալ փորձած է , ողբալի են) , ոչ մէկ բեմբասաց չեն ունեցած , եւ իրենց բանաստեղծներէն ու արձակագիրներէն ոչ մէկը զուտ պաղափարի էջեր , քմայքի ստեղծագործութիւններ , երեւակայութեան տեսիլներ մտաբերած է երկինս . իրենց բոլոր գրագէտները , պարկեշտօրէն , լրջօրէն , ազնուօրէն ջանացած են , ոտանաւորով կամ արձակով , իրենց ժողովրդին կեանքը իր չոր ու անկեղծ իրականութեամբը պատկերացնելու իրենց քարոզած գաղափարին համեմատ ժողովուրդը դատարարակելու . եւրոպացի քննադատ մը Ռուսահայոց գրքերը կարդալով , հայ ցեղին բարքերը ճանչնալու գոհունակութիւնը պիտի ունենայ , բայց քիչ անգամ պիտի գտնէ հոն զուտ գեղեցկագիտական պահանջքին յագեցում . Ռուսահայ գրականութեան քիչ էջեր կան որ կարենան նոյնութեամբ թարգմանուիլ եւրոպական լեզուի մը եւ քննադատութեան կարենան անխտանգ ենթարկուիլ : Թրքահայոց գրականութեան քաղաքացի էջեր կարելի է գտնել (Պէշիքթաշեանի սիրային եւ զիւցազնական գրարար քերթնածանրերը , Գուրեանի մէկ քանի տաղերը , Ալիշանի Հարսնեղը , Հուսի բան առ ողիմ նուագացը , Տալալիսիք , Միսաքեանի բոլոր գրածները , Պարոնեանի ու Երուանդ Օտեանի երգիծանքները , Թէրզեանի մէկ քանի բանաստեղծութիւնները , եւ Մաւսիւ-Հայրենիքի գրագէտներէն մէկ քանի նորովէպներ , քերթնածանրեր ու քրոնիկներ , եւն .) որոնք կրնան նոյնութեամբ թարգմանուիլ եւրոպական ու եւ է լեզուի ու ընդունելութիւնը գտնել ամենէն դժուարաձեւ քննադատներուն քով իսկ :

* *

Գիտեմ որ հակառակ այն բոլոր մանրամասնեալ պատճառաբանութեանց որոնց վրայ կը հիմնեմ դատումս , դարձեալ «չովինութիւն» բառը պիտի հնչեցնեն կովկասի մէջ այս յօդուածիս առթիւ : Առանց ուշ գնելու այդ անխմտօտ որակումին , ես աւելի առաջ պիտի անցնիմ , եւ մէկ երկու գիտողութիւն ալ պիտի ընեմ այն եզանակին վրայ որով Ռուսահայ քննադատները (Մշակը մանաւանդ) կը նկատեն թրքահայ գրականութիւնը :

Ռուսահայ քննադատները Հայոց արդի գրականութեան երկու բաժինները կը սահմանեն՝ արեւմտեան Հայոցը անուանելով «ձեւի գրականութիւն» , իսկ Արեւելեան Հայոցը «գաղափարի գրականութիւն» (զարմացայտանելով որ Պոլսոյ Մաւսիւին մէջ վերջերս այդ սխալը

ընդունուած եւ շեշտուած էր) : «Ձեւի գրակաւ-
նութիւն» մը , այսինքն գրականութիւն մը
ուր գաղափար չկայ եւ միայն գարգարուն ոճ
կայ , «գրականութիւն» չի կրնար կոչուիլ սին
խաղալիք մըն է , եւ այդ չէ որ «գեղեցկագի-
տական գրականութիւն» կ'անուանեմ ես . գե-
ղեցկագիտական գրականութիւնը այն է ուր
գաղափար ու ձեւ , հաւասարապէս հասուն ու
խնամուած , ներգաշնակօրէն գիրար կը գրկեն :
Գիտեմ որ թրքահայ գրողներուն մէջ կան շատեր
որ միմիայն ձեւը քանդակելով գուարճացած
են . ատենք չէ որ «արուեստագէտ-գրագէտ»
կ'անուանեմ ես . այն բոլոր թրքահայ արձա-
կագիրներն ու բանաստեղծները զորոնք նշա-
նակեցի իրբեւ «կատարեալ գրագէտներ» , ար-
տագրած են գրականութիւն մը ուր գաղափարը
այնքան հարուստ է որքան ձեւը . Միսաքեանի
էջի մը կամ Պէշիքթաշլեանի մէկ եղբերակին
մէջ աւելի «գաղափար» կայ (եւ խոսացած ,
ու իր գեղեցկագոյն ձեւովը արտայայտուած),
քան Բաֆֆիի ամբողջ վէպի մը մէջ եւ Գամա-
Քաթիպայի բովանդակ գործին մէջ : Ռուսա-
հայոց գրականութիւնը ոչ թէ գաղափարի
գրականութիւն է , այլ «ձգտումի գրականու-
թիւն» . պէտք չէ երկուքը իրարու հետ շփոթել .
ուսանայ գրագէտները հայ ժողովրդին ուղ-
ղակի կը խօսին , կ'ուզեն այս ինչ կամ այնինչ
ձգտումը , ուղղութիւնը կամ գաղափարը քա-
րողել անոր . քարոզ մը գաղափարին իսկական
արտայայտութիւնը չէ , անոր հանրայնացումը ,
ժողովրդականացումն է , եւ հանրայնացումը
«արուեստ» չէ : Կէօթէի գրականութիւնը ո եւ
է ձգտում չունի , ո եւ է անմիջական օգտա-
կարութիւն չի պարունակեր , բայց գերա-
զանցապէս «գաղափարի գրականութիւնն» է
ան : Նմանապէս Ֆլուպէտը , նմանապէս Շեքսպիրը ,
նմանապէս Սոփոկլէսը : Այդ գրականութեանն
է որ հետամուտ են ընդհանրապէս թրքահայ
գրագէտները : Ռուսահայ քննադատները այն
աստիճան կաշկանդուած են «օգտապաշտ»
ուղղութեամբ , որ յաճախ , օգտակարին պա-
կասէն գեղեցկին բացակայութիւնը հետեցը-
նելու կը հասնին : Վերջերս կը տեսնէի Մը-
շակին մէջ որ Նարեկը կը յիշուէր իբրեւ ծրթ-
սած ու կրօնամոլ ճոռոմարանութեան չեղջա-
կոյս մը , մինչգեւ ճշմարիտ քննադատ մը անոր
մէջ ուրիշ բան պիտի չգտնէ բայց եթէ մարդ-
կային հոգեւոյն մէկ անցեալ վիճակին ամենէն
գեղեցիկ արտայայտութիւններէն մէկը : Եւ
միշտ դիտած եմ որ Ռուսահայ Պէշիքթաշ-
լեանը կը սիրեն միմիայն իր կատարած հայ-
րենասիրական գերին ու իր մէկ երկու ազ-
գային երգերուն համար (որոնցմէ ոմանք ,
Հայ փայտիկն , Մահ փայտիկն , եւն . նմա-
նողութիւններ են Հիւկոյի եւ ուրիշ երգագ-
ցի բանաստեղծներու.) , եւ երբեք չեն նկատեր
որ Պէշիքթաշլեանին բանաստեղծական տա-
ղանդին բարձրագոյն արտայայտութիւնը իր
գրաբար քերթուածներն են , որոնք հայ գրակա-
նութեան յաւիտենական պարծանքներէն մէկը

կը կազմեն :

Այս անմիջական օգտակարութեան մոլու-
թեամբն է որ ուսանայ գրողները կը դասա-
պարտեն ամէն գրուածք որ «պարզ» չէ , որ ու-
րոշ ու գործնական ձգտում մը չունի , որ
յետին գեղջուկին իսկ հասկանալի չէ (դեռ այս
օրերս այս ապշեցուցիչ գիւտութիւնը կը
տեսնէի Մշակին մէջ Անանիսի «Ամբոխը» յո-
ղուածին առթիւ , որուն ոճը Մշակին քննա-
դատը անմատչելի կը գտնէ հասարակ ժողո-
վրդին համար , որպէս թէ «թանձր ու անպի-
տակից» ամբոխին հոգեբանութիւնը գծել
ուղղող մը ամբոխին հասկանալի ըլլալու ջանալը
մտքէն կարենար անցընել) :

Մեր ուսանայ եղբայրակիցները պէտք է
ըմբռնեն թէ հրապարակագրութիւնը կամ օգ-
տակար գրականութիւնը եւ «բուն գրականու-
թիւնը» իրարմէ տարբեր բաներ են . ոչ մէկ
գիրք այնքան անգերակասօրէն օգտակար եւ
զած է որքան Բուպենուս Գրիգօսին կամ Աղլար
Թունուսի սնալը , բայց ո՞վ կրնայ այդ գրքե-
րուն համար «գրականութիւն» , «արուեստ»
բաները գործածել : Կան անշուշտ գրական
գործեր որոնք գրուած են շատ պարզ ոճով
մը , առանց ձեւի կնճառութեան , եւ այդպիսի
գրուածները կրնան մասամբ հասկանալի ըլ-
լալ նաեւ ուսմին . այսպէս են ուս Վիպա-
սանները (բաց թուրկէնէֆէն , որուն ոճը ա-
մենաբարձր նրբութիւն մը ունի) . բայց պէտք
չէ ատկից հետեցնել թէ ուսմիկը Տասթալիվ-
սփին ու Թալսթոյը անխոյոյսալի կը հասկնայ .
եթէ այդպէս ըլլար , անոնք «գրագէտ» չէին
կրնար համարուիլ : Եւ արդէն ի՞նչ իրաւունք
ունի քննադատ մը պահանջելու որ ամէն գրագէտ
իր մտածումն ու ոճը հաւասարեցնէ ուսմին
մտաւոր մակարդակին . եթէ այդպէս խորհած
ըլլային բոլոր գրողները , ի՞նչպէս պիտի
յառաջ գային Սոփոկլէսներ , Պիդարոսներ ,
Վիրգիլներ , Ռասիններ , Կէօթէներ , Շեքս-
պիրներ , Ֆլուպէտներ , Շէլլերներ , Լըքոնդ տը
Լիլներ , որոնց գործը , ուսմին համար բացար-
ձակապէս անհասկանալի , մարդկային մտքին
աստուածացումը կը ներկայացնէ : Ի՞նչ կը նշա-
նակէ «պարզութիւն» փնտոել գրականութեան
մէջ , որ գերագոյն կնճառութիւնն է ինքնին ,
քանի որ իմացական բարձրագոյն ճիգն է ,
կեանքը ըմբռնելու եւ զայն վերարտադրելու
ճիգը . ոչինչ պարզ է արուեստին մէջ , որով-
հետեւ իրական պարզութիւնը ալքատութիւն ,
մերկութիւն , պարապութիւն պիտի նշանա-
կէր . ինչ որ երբեմն պարզ կ'երևայ (ինչպէս
յունական արուեստը ընդհանրապէս , ինչպէս
Ռասինը , Տասթալիվսփին , Լեքոնոսին կամ
Մոլանոնը , ներգաշնակ արտագրոյթն է բազ-
մաբարդ ներքին աշխատութեան մը . եւ ան-
շուշտ , արուեստին բարձրագոյն կատարելու-
թիւնը այդ պարզութեան վերածուած կնճառ-
տութեան մէջ կը կայանայ : Սակայն գարձեալ
ոչ ոք կրնայ մեղադրել , արուեստի սահմանին
մէջ , այն արուեստագէտները որոնք կնճառ

միտք ունեցած են եւ բարդ ու տենդոտ ձեւով մը արտայայտած են իրենց միտքը . Ալպրեխիթ Տիւրէրի մանուածապատ ու բազմակուտակ նկարչութիւնը, Կէօթէի բելլաւարրու աստուածախօրէն քառասական ստեղծագործութիւնը, Յլուպէոսի եւ Պոտլէոսի գերմարդկային խտացումը, Շեքսպիրի փոփոքիւններ խառնաշփոթութիւնը, այս բոլորը «պարզ» չեն, բայց ուր է գրականութիւնը եթէ ատոնց մէջ չէ :

Պէտք չէ շփոթել, կը կրկնեմ, գրականութիւնը հրատարակագրութեան հետ : Այդ շփոթութիւնը մեծապէս վնասակար եղած է ուսանան գրականութեան զարգացմանն ու ընդարձակմանը : Անշուշտ, մեղի պէս նոր կազմուել սկսող, զեռ տղէտ ու խակ ժողովրդի մը համար, օգտակար հրատարակութիւնները, ձգտումնաւոր գրքերն եւ որոշ ուղղութիւն ունեցող լրագրութիւն մը մեր արդի վիճակին կարեւորագոյն պէտքերն կը համապատասխանեն . բայց ատի պատճառ մը չէ որ միանգամայն զուտ գեղեցկագիտական գործեր չարտադրենք մեր զարգացած գասակարդին համար, որ, սակաւաթիւ, բայց գոյութիւն ունի, ատի պատճառ մը չէ մանաւանդ որ համարձակինք մեր հասարակութեան սովորական մտայնութիւնէն բարձրացած ու եւրոպական մշտքին ազնուագոյն կատարներուն ձգտող անձերուն արգիլել որ արտադրեն գրականութիւն մը որուն միակ նպատակակէտը ինքն իսկ է : Ռուսահայք որ անպարար թրքահայ գրողներուն խրատ կուտան օգտակար եւ հասկանալի գրականութիւն մը արտադրել, ոչ միայն գեղեցկագիտական սխալ մը կը գործեն՝ կարծելով թէ գրականութեան գերագոյն նպատակն է գրական ու անմիջական օգտակարութիւն մը ունենալ, այլ եւ անխրատութիւն մը՝ երեւակայելով թէ Տաճկահայք ֆրագներ յղկելէ ուրիշ բան չեն ըրած երբեք : Թրքահայք, բաց ի զուտ գեղեցկագիտական փորձերէ, օգտապաշտ գրականութեան բազմաթիւ ետանդուն ու գեղեցիկ ջանքեր ցոյց տուած են : Մշակը ատենէ մը ի վեր պաշտպանողական համակրութեամբ մը կը պաշարէ Պոլսոյ հիւմակուտան Մասիսը եւ ոչիմակուտան գոհունակութիւն մը կը յայտնէ նկատելով թէ «վերջապէս Տաճկահայք իրենց յետագիմութիւնը կը սկսին նշմարել» եւ թէ Մասիսը Թրքահայց թերութիւնները քննադատող յօդուածներ կը հրատարակէ : Ի՞նչպէս Մշակը կը յանդուրժյալտարարի թէ այսօրուան Մասիսին ըրածը «նորութիւն» մըն է Տաճկահայց մէջ . Մշակը չէ՞ լսած Մամուրեան, Արփիարեան, Շահնազար, Բաշալեան անունները, եւ չի՞ գիտեր որ այդ գրագէտները շատոնց սկսած են «քննադատութեան» այդ գործը, եւ զայն կատարած են աւելի ընդարձակ սահմանի մը մէջ եւ աւելի գեղեցիկ ոճով մը : Մշակը ի՞նչպէս կը մոռնայ որ զեռ երէկ Պոլսոյ մէջ Հայրենիք անունով թերթ մը կար, թերթ մը որ իր հինգ տարուան

կեանքին մէջ սակեւ օր թրքահայ հասարակութեան բարքերը քննադատող, ամէն բանի մէջ բարենորոգումի պէտքը զգացնող ու միջոցները որոշապէս ցուցնող յօդուածներ հրատարակեց . եւ եթէ Հայրենիք ջնջուեցաւ, պահ մը հրատարակը Բէշեաններուն թողով, Մշակը հարկաւ գիտէ որ ատոր պատճառը Թրքահայց «թերութիւնները» չէին, այլ 95-96ի Աղէտքը, որ Պոլսոյ մտաւորական լաւագոյնութեւր երկրէն վանեց, եւ զոր Մշակը զանց կ'առնէ հաշուի դնել իր պատգամները արձակած ատեն : Ես կը կարծեմ թէ փոխանակ չտեսնելու ինչ որ Տաճկահայք ունէին եւ ունին, Ռուսահայք աւելի ուշիմ ու օգտակար գործ մը կատարած պիտի ըլլան նշմարելով վերջապէս ինչ որ իրենք չունին :

Նոյն «օգտապաշտ» մոլեռանդութիւնէն բրուտուած, Ռուսահայք մեղի կը մեղադրեն մեր լեզուին «խրթնութիւնը» եւ չեն ուզեր ընդունիլ այն գիտողութիւնները զոր մենք կը ներկայացնենք ռուսահայերէնին պակասութեանցը մասին : Ռուսահայք կը պնդեն թէ արեւմտեան հայերէնը հիմնուած է գլխաւորապէս գրարարի վրայ, մինչդեռ արեւելեանը ժողովրդական բարբառէն կ'առնէ իր հոյզն ու ձեւը . ասի բացարձակ սխալ մըն է . արեւմտեան հայերէնը, այնպէս ինչպէս Մասիս-Հայրենիք շրջանէն ի վեր ան կը գրուի մեր մէջ, կը հիմնուի, ֆերականութեանը, միմիայն ժողովրդական լեզուին վրայ, իսկ բաներուն եւ ասութիւններուն համար անխտիր կ'ընդունի հինն ու նորը, զանապաշտ ու ժողովրդականը, պոլսական ու զուտականը . գրագէտին գործն է ծագումով, պոյնով ու շեշտով տարբեր այդ բոլոր բաները գործածել իրենց պատշաճ տեղը . եւ բոլորական բոլոր նոր լեզուները այդպէս կազմուած են . ֆրանսերէնը, իտալերէնը, անգլերէնը, գերմաներէնը, իրենց բառական պաշարին համար, ունին ամենաստուար մաս մը լատիններէնի եւ յունարէնի, եւ անոր հետ ժողովրդական բաներու բանակը, գործածութեամբ ընտրուած ու զտուած : Եւ տարակոյս չկայ որ եթէ հրատարակախօսական գրականութեան կամ հասարակ ժողովրդին համար յօրինուած հրատարակութեանց մէջ, ժողովրդական բաները մեծագոյն տեղը կը բռնեն, «բուն գրականութեան» մէջ կարեւորագոյն տեղը զասական բաներունն է, որովհետեւ անոնք են Գաղափարը արտայայտող գործիքները . եւ ժողովրդական բաները գրականութեան մէջ կը մտնեն, պայմանով որ գրագէտը գիտնայ անոնց գեղեցկագիտական արժէք մը տալ տեղին համեմատ ուր զանոնք պիտի կերարկէ, երանգին համեմատ զոր անոնց պիտի փոխանցէ : Մեր հրատարակագիրները (Արփիարեան, Շահնազար, եւն .) կը գործածեն լեզու մը, ուր ժողովրդական բաները կը նախատրեւն, բայց ուրից չեն վտարուիլ զասական բաները՝ երբ անհրաժեշտ են զաղափար մը բացատրելու . իսկ բանաստեղծութեան եւ զուտ

գրական գործերու մէջ , թրքահայ գրագէտը կը գործածէ , ջանալով իւրաքանչիւրին որոշ երանգ մը տալ , հին ու նոր հայերէն բոլոր բառերը , եւ իրաւունք ունի : Ասոր մէջ իսկ կը կայանայ արեւմտեան աշխարհաբարին գերազանցութիւնը արեւելեանին վրայ : Արեւելեան աշխարհաբարը շատ աղքատ բառարան մը ունի , աղքատ եւ միօրինակ , միազոյն , —միմիայն (կամ գոնէ ամենամեծ մասամբ) ուսմական ազբիւրներէ կազմուած : Անշուշտ Ռուսահայոց լեզուին համար ատի ժամանակաւոր վիճակ մըն է , նախնական շրջանի վիճակ մը , եւ երբ գեղեցկագիտական ձգտումը զարգանայ իրենց մէջ , լեզուն ինքնին պիտի դիմէ (եւ արդէն սկսած է) դէպ ի արեւմտեան հայերէնին ճոխ կազմուածքը : Արեւմտեան հայերէնին մէկ ուրիշ առաւելութիւնը աւելի ճկուն ու զանազանեալ համաձայնութիւն մը ունենալն է (ինչ որ կը պարտի գրական ոճին Տաճկահայոց մէջ ստացած բարձր զարգացմանը) եւ միանգամայն հայկական գրոշմը աւելի մաքուր պահած ըլլալն է : մինչդեռ ռուսահայերէնը կարծր , զանդաղ ու միակերպ համաձայնութիւն մը ունի , ֆոնզներու չափազանց պարզ , մերկ , նախնական շինուածք մը , օտար ձեւեր իւրացուցած է (ինչպէս բայերուն ունը , որ վրացական է կարծեմ եւ անյնքան անխորժ միօրինակութիւն մը կուտայ ռուսահայերէնին , տրականով սեռի խնդիրը որ պարսկական է , «սիրում եմ Տիրանին») , եւ կ'ընդունի ամէն տեսակ օտար բառեր , անխորժ ու անընտիր (այս կէտին մէջ կրելով վնասակար ազդեցութիւնը ռուսերէնին որ ողողուած է օտար բառերով) . օտար բառերու դէմ հաւատաքննական արգելք մը չէ որ կ'ուզեմ յարուցանել , եւ կ'ըմբռնեմ որ գործածուին տեսակ մը օտար բառեր (ինչպէս՝ շիֆ , աշոն , ֆագիւն , օքեռա , վալոն , պիւսփե , ֆիզիֆական , միսիֆական , եւն) , բառեր որոնց բուն համարժէքը չունինք հայերէնի մէջ եւ որոնք ընդունուած եւ ընդհանուր գործածութեան մէջ անցած են արդէն . բայց չեմ հասկնար որ պուպիցիս , րեպիլիցիս , կրիսիկական , անալիզ , պսիխոլոգիալ պէս բառեր գործածուին հայերէնի մէջ , ուր ատոնց համարժէքը միջին դարէն ի վեր գոյութիւն ունի , եւ եթէ գոյութիւն չունենար իսկ , զանոնք պարբնելու ամենամեծ դիւրութիւնը ունինք , քանի որ հայերէնը բարդութեանց ու անանցմանց լեզու մըն է : Ասի այնչափ անհերքելի կերպով ճիշդ է որ արդէն մաքուր հայերէնով մը գրելու փափաք ունեցող ռուսահայ գրագէտները թրքահայ գրագէտներու օրինակին սկսած են հետեւիլ , եւ նոյն իսկ այսօրուան Մշ կին լեզուն շատ արբեր է Արծրունիի Մշակին լեզուէն :

Վերջապէս , իրատ մը զոր Ռուսահայք սու վոր են տալ արեւմտեան Հայոց , կը կայանայ հրաւիրելու մէջ Տաճկահայերը որ զերծա-

նին ֆրանսական ազդեցութենէն եւ նախընտրեն հիւսիսային գրականութեանց հետեւիլ : Այս խրատին մէջ մէկէ աւելի սխալներ կան : Նախ , անճիշդ է որ թրքահայ գրականութիւնը կազմուած ըլլայ միմիայն ֆրանսական գրականութեան ազդեցութեամբ . մեր առաջին գրագէտները (Բագրատունի , Պէշիքթաշեան , եւն) , յունական , լատինական , իտալական , գերմանական եւ անգլիական գրականութեան ծանօթ էին միանգամայն , Մամուրեան մասնաւորապէս անգլիական ազդեցութիւն կրած միտք մըն է , Պարոնեան յունական գրականութեամբ տողորուած էր . վերջին շրջանի գրագէտներուն մէջ , ֆրանսական ազդեցութիւնը գերակշիռ եղած է իրօք , բայց վահրամ Սվաճեան գերմանական , իտալական եւ անգլիական գրականութիւնները նոյնչափ ուսումնասիրած է որչափ ֆրանսականը , Արփիարեան ծանօթ է իտալական գրականութեան , եւ այս սողերը գրողը հետեւէ ֆրանսամոլ մը ըլլալէ : Իսկ Մշակը չարաչար կը սխալի կարծելով թէ Պոլսոյ գրագէտները ֆրանսական գրականութենէն ֆապլիէ տը Մոնթէրէնը եւ Ժիւլ Մաոնի միայն կը ճանչնան եւ կը ճանչցընեն իրենց ընթերցողներուն . այդ թերթիները գրականութեան հետ յարաբերութիւն չունին , կը հրատարակուին թերթերու սպառումը անցընելու համար , որովհետեւ հասարակ ժողովուրդը հետաքրքրաչարժ պատմութիւններ կը փնտռէ . եւ ճիշդ միեւնոյն բանը կ'անցնի Ֆրանսայի , Վերմանիոյ մէջ , ամեն տեղ , ուր անէն «գլուրական» լրագիրներն անգամ այդպիսի թերթիներ կը հրատարակին՝ բաժանորդները շատցընելու համար : Մենք ոչ միայն Ֆրոպէտի , Մոբասանի , Տոտէի , Զոլայի , Պուոժէի , Կոնքուաի ամենազեղեցիկ էջերէն յաճախ թարգմանութիւններ հրատարակած ենք Պոլսոյ Արեւելին , Մասիսին , Հալիքիին եւ Մալիկին մէջ , այլ եւ նոյն իսկ ու եւ ջանք չենք խնայած մեր հասարակութեան ծանօթացնելու այդ համբաւաւոր հիւսիսային գրականութիւնը , որ կարծուածին չափ անծանօթ չէ մեզի : Մալիկի մէկ յօդուածովս չորս տարի առաջ երկուօրէն բացատրած էի այն կարեւորութիւնը զոր հիւսիսային գրականութեանց ծանօթութիւնը ունի մեր ժողովրդին մտքին ու ճաշակին ամբողջացմանը համար , եւ կրնամ ըսել (զարմանալի չէ՞) որ մեր թերթերուն մէջ շատ աւելի թուով ուսումնասիրութիւններ երեւցած են հիւսիսային գրականութեանց վրայ քան ռուսահայ մամուլին մէջ (Թուոկենեֆի , Տասթայեվսքիի վրայ յօդուածներ Մասիսին մէջ , Թալսթոյի վրայ Արեւելին մէջ , Իպսէնի վրայ մէկ քանի անգամ Հալիքիին մէջ Հաուրթմանի եւ Քիցի վրայ՝ Մալիկին մէջ , եւն) : Եւ գերմանական անգլիական գրականութենէն շատ աւելի գործ թարգմանուած են արեւմտեան Հայոց մէջ քան Արեւելեան Հայոց . կէօթէի Վերթերը ,

Փառուսքը (Իզմիրի Մեսեոռային մէջ), Հերոնան եւ Դորոթեան, Շիւլլէրի Կիլիկոս Թեղը, Հայնէի քերթուածները, Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը, Պայրընի Չայոս Հարոյսը, Ուօլթը Սքոթի Իվանտոն թարգմանուած են թրքահայ գրագէտներէ : Ռուսահայք որ հիւսիսային գրակալութիւնը իւրացուցած ըլլալու ձեւն ունին եւ աստով կը պարծենան, դեռ մէկ քանի դիրք միայն թարգմանած են այդ գրականութիւններէն (հակառակ որ մամլոյ ազատութիւն եւ հրատարակութեան աւելի առատ միջոցներ ունեցած են) : Եւ, ինչ որ աւելի կարեւոր է, հիւսիսային գրականութեանց իրական ազգեցութիւնը (խօսքս գեղեցկագիտական ազգեցութեան համար է), աւելի կարելի է գտնել թրքահայ մէկ քանի գրագէտներու մէջ քան Ռուսահայոց : Ռուսահայք գերմանո-ոտու գրակալութենէն «օգտապաշտ» ձգտումը միայն իւրացուցած են, եւ անկից անդին ոչինչ : Ո՛ւր է Կէօթէի, Հայնէի, Թուրկինեֆի, Կոկոլի ազգեցութեան նէսքը ուստիայ գրականութեան մէջ :

Ես պիտի ուզէի որ Հայերը, արեւմտեան ու արեւելեան, ճանչնային նոյնքան խնամքով հիւսիսային որքան հարաւային գրականութիւնները : Նոր կազմուող ազգերը պէտք է «ընտրողական» ըլլան իրենց գեղարուեստական դաստիարակութեանը մէջ : այդպէս են Ռուսերը, որոնք գերմանական ու ֆրանսական գրականութիւնները հաւասարապէս կ'ուսումնասիրեն : Ահաւասիկ կէտ մը որուն մէջ Ռուսերուն պէտք է հետեւիլ : Իսկ ֆրանսական գրականութիւնը «թեթեւ» համարել եւ ամէն արժանիք հիւսիսային գրականութեանց մէջ գտնելը — յիմարութիւն մը զոր կարգ մը Ռուսահայեր կը գործեն երբեմն — այն աստիճան տղայական բան մըն է որ չ'արժեք իսկ ատով զրաղիլ : Մենք պէտք է մեզի վարպետ առնենք ամէն այն մտքերը որոնք մեծ ու կատարեալ հղած են, առանց ժամանակի, ցեղի ու երկրի խորութեան, — յոյն Սոփոկլէսը եւ իտալացի Ճանթէն, գերման Կէօթէն եւ ֆրանսացի Ֆլոպէտը, անգլիացի Շէքսպիրը եւ ոտու թուրկինեֆը : Եւ, իրերու արդի վիճակին մէջ, Ռուսահայք շատ աւելի պէտք ունին ուսումնասիրելու հարաւային գրականութիւնները զոր չափազանց քիչ կը ճանչնան եւ զոր իրենցմէ ոմանք մինչեւ իսկ արհամարհելու կ'ելլեն, քան թէ Տաճկահայք ուսումնասիրելու հիւսիսային գրականութիւնները, զոր արդէն բաւական կը ճանչնան եւ զոր մեծապէս փափաքող են աւելի ընդարձակօրէն ճանչնալու :

Փոխանակ մեզի խրատներ տալու որոնց պէտք չունինք, մեր ուստիայ եղբայրակիցները կրնային շատաւալ մաղթելով միակ բանը որ անհրաժեշտ է մեզի, զարգանալու ազատ պայմաններ, այսինքն՝ արմատական բարենորոգութիւնը Տաճկահայոց քաղաքական, տնտեսական, բարոյական արդի դրու-

թեան : Մեզի համար այսօր այդ է մեծագոյն խնդիրը, որուն քով գրական խնդիրները երկրորդական կը դառնան, որովհետեւ աւնոր լուծումէն կախուած են : Երբ մեր կալցութիւնը որոշուի, — եւ թրքահայ ուստիւն ամենակարեւոր մասը հիմա ինքզինքը կը նրււրէ, եւ պէտք է նուիրէ, այն բարոյական ու նիւթական միջոցներուն որոնցմով մեր կալցութեան բարեփոխումը կրնայ իրականութիւն մը դառնալ, — մենք ունինք մտաւորական բոլոր տարրերը, արդէն պատրաստ, մեր վաղուան հանրային ինչպէս անհատական գործունէութիւնը կանոնաւորապէս կատարելու համար :

Իսկ ես կը մաղթեմ Ռուսահայերուն որ Պէշիքթաշլեան մը երեւնայ իրենց մէջ : Հրապարակախօսներ շատ ունին Ռուսահայք, — նոյն իսկ պէտք եղածէն աւելի շատ, — արուեստագէտ մը պէտք է իրենց : Արդէն բընականաբար, բնազդաբար, իրենց վերջին արտադրութիւնները դէպ ի այդ բարձրագոյն ոլորտը կը դիմեն : բայց ընթացքը դանդաղ է, անգիտակից, կարծես ակամայ : «օգտապաշտ» ուղղութիւնը, չափազանց ամուրի կարգով հաստատուած ու տարածուած իրենց մէջ, կը խափանէ իրենց սլացքը : Շիրվանզադէ, շատ ազնիւ ու գեղեցիկ միտք մը, մարդկային ամենէն կենսական խնդիրներովը զբաղած ու լայն տեսողութեամբ մը օժտուած, անկատար է զժբազդաբար, քանի որ ձեւը չի խնամեր : Փափաղեանն է որ կը ներկայացնէ ճմարիտ սկզբնաւորութիւն մը գեղեցկագիտական գրականութեան, բայց խեղճը վտանգի մէջ է իր լաւագոյն յատկութիւնները կորսնցնելու եթէ Աղբալեանի պէս քննադատներու ձեռքը մնայ : Եւ որ բանաստեղծներուն մէջ մանաւանդ, կը նշմարեմ շատ որոշ ձգտում մը դէպ ի գեղարուեստական գրականութիւնը : Յովհաննէսեանց սկսած էր արտադրել երգեր որ «բարոզ» է տարրեր բաներ էին : Դէմիրճեան, Սրամ Չարբզ գերմանական բանաստեղծութեան իսկական ազգեցութիւնը կրած ըլլալ կը ցուցնեն՝ տաղերու մէջ, որոնց ձեւը մեծ պակասութիւններ ունի տակաւին, բայց որոնց մէջ գեղեցկագիտական զգայութեան մը ցոլքը կայ արդէն : Եւ այս պահուս իսկ Մշակին մէջ կը տեսնեմ թարգմանութիւն մը Օքթավ Միւպոյի մէկ էջին, եւ Մուրճին մէջ թարգմանութիւնը Կէօթէի Փառուսին, — երկու հեղինակներ որոնք «արուեստագէտներ» են ամէն բանէ առաջ : — Ասոնք նշաններ են թէ նոր խոսք մը կը սկսի կազմուիլ ուստիայ գրակալութեան մէջ : Կեղասէր, լայնաճաշակ եւ անկողմնակալ քննադատութիւն մը, փոխանակ այն ազանդամոլ քննադատութեան որ հիմա կը տիրէ հոն, մեծապէս պիտի նպաստէր այս խաւին աճմանն ու զարգացմանը : Պէտք է, մանաւանդ, զօրեղ անհատականութիւն մը, զուտ արուեստագիտական խառնուածքով ու գրա-

կան բազմակողմանի դաստիարակութեամբ , որ անվիճելի տաղանդի մը եւ անթերի արտազրուածեան մը անդիմազրելի հրատօյրովն ու հեղինակութեամբը օգտապաշտական բռնաւորութիւնը տապալէ եւ Գեղեցկին անշահախընդէր տարփանքը սիրական դարձնէ Կովկասի հայ գրականութեան մէջ : Ան պիտի հասկցնէ մեր ոռուսահայ եղբայրակիցներուն թէ ժողովուրդ մը հրահանգելու նպատակ ունեցող գրականութիւնը ամենէն անհրաժեշտն ու ամենէն գովելին է «բարի գործ»երուն , բայց թէ ցեղի մը մեծագոյն պարծանքը , անհատի մը գերագոյն արարքը, Չուա Գեղեցիկը, Տիեզերական Գեղեցիկը արտադրել կարենան է, եւ թէ ինչ որ ու եւ է քաղաքակրթութենէ կը մնայ ամենէն աւելի աւելական ու միշտ կենդանի , «միթ»եր , քերթուածներ, պատկերներ, քանդակներ ու նուագներ են—խորհրդանշաններ—բոլոր «անօգուտ» բաները, որոնք բարձրագոյն օգտակարութիւնն ունին մարդկային զգայութեանց ամենէն ազնիւը , Գեղեցկին զգայութիւնը արթնցնելու :

ԱՐՇԱԿ ՉՊԱՆԵԱՆ

ԵՐԳԵՐ

Ըզզո՛ւշ, մի՛ ֆայլիւր , որ չը խանգարեմք
 Ծովակի նիրհը լուռ վերջալուսին .
 Թե ի՛նչ է ֆուեր, մեմք այդ յազ գիտեմք,
 Նորակ որ ժայռեր կըրուակ է ուսին :

Ըզզո՛ւշ, չը յիսի թե Վեր ֆայլերով
 Մոռացում կեանքը յիշել սակն լորակն ,
 —Հրակայ ժայռե՛րը կախում դարերով,
 Իր անգոր մի՛ գր յաւիտեանսին :

ԱՐԱՄ ՉԱՐԸԳ

ՄԱՐԱ

Ամառ մը սուկէ շատ առաջ, Բայխընհալ էի , գեղեցիկ դարմանատեղի մը Պալիերայի մէջ : Հիւրանոցները լի էին զուարթ բազմութեամբ մը որ աղային դարմանում մը պատրուակ բռնելով հող կը վաղէր եւ մայրաքաղաքներու կեանքէն պարտասած ջղերը կազդուրելու կը ջանար :

Լեռնային օդ մը , հովասուն բնութիւն մը , շրջակայից ծովակներն ու անտառները անհուն խաղաղութիւն մը կը բաշխէին ամենուս ալ : Կ'երթայինք ալպեան մանիչակներ քաղել խիժահոտ եղևնաստանին խորը՝ որ արևու ճառագայթներուն տակ կը բուրէր : Կը բարձրանայինք լեռներն ի վեր , կը հիանայինք մթնշաղի ծիրանեփայլ օրհասի վրայ եւ ժուռ կուգայինք լուսնին տակ :

Առաւօտուն կը հաւաքուէինք դարմանասրբահը , եւ բաժակ մը շիճուկ ձեռուրնիս՝ կը շաղփաղփէինք : Կանայք կը պատրաստէին օրուան զբօսանքները : Այնտեղ ծանօթացայ եւ բիտասարդ Պուլկարի մը հետ եւ այն գիւրուածութեամբ զոր ջրաբուժական քաղաքները կ'ընձեռեն՝ փութով ընտանեցանք :

Յաճախ պտոյտ մը ընելու կ'երթայինք , կը նստէինք երկանաքարերու վրայ մեղուներու փեթակներ գիտելու , եւ մերթ ջաղացքի մը քով երկնցած անտառին մօտ՝ ականջ կուտայինք մրմնջաւոր ձայներու զորոնք թէ ջրերը եւ թէ տերեւները ամէն կողմանէ կը թափթրփէին :

Արեւելքի վրայ կը խօսէինք յաճախ , անուշակ եւ անաւոր Արեւելքին վրայ՝ որ այնչափ յանկուցիչ է եւ միանգամայն այնչափ սոսկում կ'ազդէ իր մարդկային բարբարոսական կոտորածներով :

Օր մը Ալեքսանդրով իր մանկութեան պատմութիւնն ըրաւ ինձի :

Քաղանքը կը բնակէինք , ըսաւ : Ծանօթ է ձեզ այդ փոքրիկ քաղաքը—այնտեղ վարդի անբաւ արտեր ունինք եւ վարդածէթ կը պատրաստենք :

Ընդարձակ գետիններ են որոնց վրայ անհամար թփիկներ կը ծաղկին ու կը կարմրանան . հիանալի է : Մանաւանդ երբ բլուր մը կը տես-

նես վերէն ի վար այսպէս ծիրանի փնջերով զարգարուած եւ կը ծծես օդուն անմահական քաղցրութիւնը՝ աշխարհ դրախտ մը կ'երեւայ :

Հապա վարդաքաջը—չատ քնքուշ հանդէս մըն է : Կանայք կ'երթան յատոցներով կը կտրեն , կը հաւաքեն ծաղիկները, սակառներու մէջ կը լեցնեն եւ յետոյ սայլերն ալ զանոնք ղէպ ի քաղաք կը տանին : Եւ այն օր ինչ կայ չկայ վարդազարդ կ'ըլլայ՝ մարդիկ , կիները , կտաքերը , խարաղանները , տներուն ճակատները : Ամէն կողմ աննման ուրախութիւն մը կը տեսնես , կարծես կարմիր ուրախութիւն մը :

Այսպէս անդամ մը հունձքի ստեն՝ իմ մայրս ալ իբր մշակներուն գլուխը անցած վարդաստանին մէջ կը պտտէր : Կը հրամայէր ոմանց , կը յորդորէր երիտասարդները որ աշխատին՝ վասնզի յաճախ կանգ առած՝ կը նայէին թէ ե՛րբ զեղեցիկ աղջիկ մը կը տեսնան եւ անոր վարդ մը կը նետէին : Կը յանդիմանէր զեղջուկները որոնք անուշահոտութեամբ արբեցած ծուլացած կը անանային : Ամէն կողմանէ երգեր կը բարձրանային , մանդաղները կը փայլէին , ու մեղուներու հոյլեր կը թափառէին՝ արեւուն տակ շողացնելով իրենց ոսկի թեւիկները :

Մինչեւ հեռուոր բլուրներու վրայ անհամար մարդիկ կ'երեւային՝ որ այդ ընդհանուր բորբոքման մէջ կ'երթային կուզային զուարթ գործ մը կատարելով :

Նայիս Քաղանլըքի փաշան ալ երեւցաւ . ան ալ արտերն էր եւ կուզար աշխատութեան վրայ ակնարկ մը նետելու : Գէր մարդ մըն էր , սաստիկ հեւացող : Զօրավարի սպիտակ ու ոսկեօրիզ տափատ մը կը կրէր , կարճ բաճկոնակով մը եւ կանակն ալ գոյնզգոյն խըրիս մը անցուցած էր : Կարմիր ճակատը , կիտած յօնքերը , խոժոս գոռոզ հայեացքն ու ձայնը տակելի կերպարանք մը կուտային անոր :

Անցած անգը զգուանք կը ցանէր . ամենքը ոխ ունէին անոր գէմ : Դատաստաններ կը խեղէր , սոսկալի հարկապահանջներ կ'ուղարկէր որ զեղացուց սուներ տեղը կը քանդէին եւ պարտքի փոխարէն անոնց ինչքերը կը գրաւէին : Կուլային խեղճերը , գետինը կը նստէին եւ գլուխին կը ծեծէին : Քահանաներէն զատ մէկը չէր յարգեր քրիստոնեաներէն եւ մոլի միւսլիման մըն էր :

Այսպէս կամաց կամաց քաղելով , ձեռուները կոնակին վրայ կապած եւ երկայն համարիչ մը ետեւէն ճօճելով՝ մեր արտին մօտեցաւ : Ես հաղիւ թէ վեց տարեկան կայի , եւ դեռինը սապլտկած էի մօրս քով՝ որ կողովները առջեւը դիզել կուտար :

Փաշան կայնած մեզի կը նայէր :

Շատ գեղեցիկ էր իմ մայրիկս , լոշոր մութ կապուտակ աչուրներ ունէր , թաւ սեւ մազեր եւ ձեան պէս ղէմք մը . մեր աղջային զրեատն ալ շատ կը վայլէր անոր , սպիտակ շապիկը կը ծածանէր բազուկներուն վրայ :

Մոոցայ ըսելու թէ որբեւայրի էր եւ խիստ երիտասարդ :

Ես խաղալս դաղրեցուցի եւ լուրջ կերպարանք մը առի :

Թուրքը տուելի մօտեցաւ եւ յանկարծ անուշակ ժպտով մը՝

—Հանրմ , այս մանչը ձե՞րն է :

—Այո՛ , պատասխանեց մայրիկս՝ քաղաքավարութեամբ , զեռ ուրիշ երեք հատ ալ ունիւմ , փաշա էֆենտի :

—Մա՛ շալլահ , Աստուած կեանք տայ : Ի՛նչ զեղեցիկ աղայ է , մօրը կը նմանի :

Եւ բերանը լայնիկի բացաւ զեղին ակոսները ցցելով : Մայրիկս կարմրեցաւ եւ լոեց , աչուրները խոնարհեցուց ու սկսաւ մեքենարար վարդերը խառնել : Զեռուրները կը դողային : Կը սպասէր որ փաշան երթայ :

Բայց ան աթու մը բերել տուաւ զոր չառուշ մը ետեւէն կը պտտցնէր , ու նստաւ խորունկ խորունկ շնչելով : Յետոյ արմուկը ծունկին վրայ երկնցուց , համարիչը դատասկին փաթթեց եւ բսաւ :

—Է՛յ , այս տարի յաջող տարի է , վարդերը առատ հունձք տուին :

—Այո՛ , կ'մկմաց մայրիկս ու դարձեալ լոեց :

Բայց փաշան չէր ձանձրանար : Զանի կը զննէր ոտքէն մինչեւ գլուխը՝ զեղին ժանտ հայեացքով մը , կը հեւար , եւ ակնյայտնի տըռփանք կը ժայթքէր աչուրներէն՝ մոլի յայրատութեամբ :

—Հանրմ , ինձի վարդ մը չե՞ս ի տար , հարցուց անհաճոյ հիւրը , կրկին իր զգուելի քրմծիմաղը ցուցնելով :

Հարկ էր հնազանդիլ . մայրիկս ծաղիկ մը ընտրեց եւ անոր հրամցուց խոնարհութեամբ :

Փաշան կամաց կամաց հոտոտեց զայն , բարձր հատաչներով , յետոյ կանգնեցաւ եւ չբարեւելով զմեզ ելաւ գնաց՝ վարդը ձեւքը բռնած :

—Լի՛րբ , մոմուաց խեղճ կիւնը . կարծես այդ պիղծ հայեացքը զանի հիւանդացուց , դէմքը տփղունեցաւ , եւ դող մը մերթ ընդ մերթ մէկ թուշը կը թօթվէր :

Երբ աշխարհ մթնցաւ՝ տուն դարձանք : Վարդերը բոցեր կ'արձակէին հիւսիս՝ խաւարը փթթեցընելով , անհամար ճճիւներ կը հըծ՝ ծէին կարօտակէզ բուրաւէտ թփիկներու տակ : Սաստիկ խոնջ էինք , ամենքս ալ թուլացած այսչափ անուշահոտութեան ծաւալած արամու թենէն : Ես կոպերս կը շփէի :

Սեղանի նստսնք , յանկարծ դուռը թնդաց : Չաւուշ Ահմէտն էր , ձեռքը բռնած պէսպէս ծաղիկներէ վիթխարի փուռնջ մը :

—Փաշային պարտէզէն է , հանրմ , ըսաւ ան . փաշան մասնաւոր բարեւներ կ'ընէ քեզ :

Երբ դուռը նորէն կղպեցինք , մայրիկս ա'լ բոլորովին այլագուններ էր , փուռնջը գետին նետեց ու պոռաց :

—Ի՞նչ կ'ուզէ , ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ լիբը շունը : Ու սկսաւ ծաղիկները կոխկրտել , աղաղակելով՝ Հոտա՛ծ թուրք , հոտած թուրք :

Ու ժողվեց չորսս , տարաւ պանկեցուց զմեզ երկար աղօթքներ մոմալով :

Բօթաբեր կանխազգացութիւն մը կ'ահաբեկէր զանի :

Քանի մը օր ետքը պառաւ կին մը տուններնիս եկաւ եւ ուզեց մօրս հետ առանձին խօսիլ :

Քաղցրազրոյց կին մըն էր ան , հեզ , մեղրի պէս լեզու ունէր եւ սեւ զգեստները պարկեշտ երեւոյթ մը կուտային անոր :

Քաղքին դայեկն էր :

Վերի սենեակը ելան : Ի՞նչ խօսեցան իրարու հետ : Երբ պառաւը դնաց տոտիկ տոտիկ քալելով՝ մայրիկս սկսաւ լալ ողբալ եւ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրել :

Շուտ մը լուր պտըտեցաւ քաղաքին մէջ որ փաշան առաջարկեր էր անոր իր հարեմը մըսցընել , իրեն կին ընել :

Սաստիկ հպարտ էր մայրիկս եւ այսպիսի շշնչիւն մը տակն ու վրայ բրտը զանի : Չարացաւ . առաջուան բարի քաղցրաբարոյ կինը չէր ա'լ . ամենուն դէմ կը նեղանար , կը յանդիմանէր զմեզ , կը զայրանար :

Օր մը կոշտութեամբ դռնէն դուրս ըրաւ մինչեւ անգամ աղքատիկ թրքուհի մը զոր առաջ մարդասիրաբար կ'ընդունէր՝ դրամ կուտար , ուտելիք կուտար :

Այնչափ պառաւ էր ան , այնչափ խեղճուկ էր որ փողոցները կը քալէր անվերջանալի մե-

նախօտութիւն մը ընելով , մաշած գլուխը թօթվելով ու հողին նայելով բան մը փնտռելու պէս : Ոչ ոք կը կշտամբէր զանի , կ'երկնչէին անոր անէծքներէն եւ ամէն սեղ . կը մտնէր կ'ելլէր :

Այիշէ զարմացաւ ու մեր տան առաջ կանգնած ձայն բարձրացուց :

—Ա՛յ Մարա հանրմ , դուն այսպէս չէիր , ա՛յ աղջիկս , ի՞նչ ես եղեր : Բայց քեզի դէմ չեմ բարկանար : Աստուած կը ճանչնայ քու հողիդ , զիտէ որ բարի ես :

Ու երկար գաւաղանը մէջտեղէն բռնած՝ կամաց կամաց դողզալով հեռացաւ :

Բայց քանի մը օր ետքը դարձեալ եկաւ . մայրիկս ամչցեր ու ցաւեր էր ըրածին վրայ . զանի քաղցրութեամբ ընդունեցաւ եւ հարցուց թէ բանի մը պէտք ունէր արդեօք :

—Ձէ , ըսաւ ան , չէ՛ , Մարա , աղջիկս , գառնուկս :

Ու գետինը կկուզ նստաւ :

Յետոյ վառ աչուրները մեր ամենուս վրայ բեւեռելով շշնջեց .

—Մարա՛ հանրմ , անուշիկ աղջիկս , դուն ինձի շատ անգամ բարիք ըրիր , շատ անգամ անօթութեանէ ծարաւէ աղատեցիր , ես ալ զքեզ մէկ անգամ աղատեմ մեծ ձախորդութեանէ մը , աղջիկս :

Յետոյ դարձեալ՝

—Փաշան աչք ունի քեզի :

—Աչքը ճաթի , պոռաց մայրիկս յուզուած :

—Աղջիկս , խոհեմ եղիր , ամուր կեցիր : Խոհախն էի այս առաւօտ , լուր մը լսեցի՝ քեզի կ'ըսեմ : Մարա հանրմ , այս դիշեր հոս պիտի դան , պիտի փախցընեն զքեզ , սիրունս :

Չարհուրած իրարու երես նայեցանք : Մօրերնուս քղանցքը բռնած ոտքերնիս գետինը կը զարնէինք ու կ'աղաղակէինք՝ Մայրի՛կ , մայրի՛կ , մի՛ երթար , մի՛ թողուր զմեզ :

Այիշէ կ'ըսէր՝

—Երեք հոգի պիտի գան , երեք Ձէյպեկ : Ճար մը մտմտա , զքեզ աղատէ՛ տղաքդ ալ աղատէ :

Ու մօրս սառնութիւնը չնկատելով՝ ծանր ծանր հարցուց .

—Դրացիդ իսլամ է , այնպէս չէ՞ . քովի տան պատը պիտի ծակեն ու հոս մտնան :

Բոպէ մըն ալ նստաւ , յետոյ ոտքի ելլելով .

—Աստուած հետդ ըլլայ : Ու . դնաց :

Մայրիկս մէկէն ի մէկ զէպ ի մեզ դարձաւ ու հրամայեց .

—Տղա՛ք, լուռ պիտի կենաք մինչև իրիկուն, բան մը պիտի չխօսիք ու պիտի չլաք:

Պագաւ զմեզ, փայփայեց ու տարաւ սենեակ մը փակեց:

Մինչև դիշեր դողդղացինք՝ անձայն, անշարժ: Մայրերնիս քանի մը անգամ եկաւ, քաջալերեց զմեզ, չէինք զանդատիր: Բան մը չէինք ըսեր: Ուշ ատեն դարձեալ նկաւ դուրս հանեց զմեզ եւ առաջնորդեց սրահ մը որ քովի ասն կից էր:

Եւ այսպէս խօսեցաւ.

—Այստեղ պիտի կենաք՝ լուռ ու մունջ. ինչ ալ տեսնաք ձայն պիտի չհանէք, հասկցա՞ք: Ձայն պիտի չհանէք, պիտի չպոռաք, բերաննիդ բռնեցէք երկու բռունցքով: Եթէ պոռաք, ամենքս ալ լինցած ենք. Թուրքերը կը սպաննեն զմեզ:

Յետոյ հանդ սրտութեամբ մէկիկ մէկիկ պագաւ մեր ճակատները ու քով քովի կանգնեցուց: Սրահին մէկ անկիւնը մերի ասպար մը կը շողար. գնաց առաւ զայն ու ձեռքը պատրաստ կեցաւ:

Ամենեւին շշուկ չէր ելլեր. եւ ալ երեք եղբայրներս ալ աչուրնիս խոշոր խոշոր բացած կը նայէինք եւ այնպէս քարացած էինք որ ճիկ մը արձակելու կարողութիւնը չունէինք:

Կէս դիշերը անցած էր եւ եթէ փայլուն սասպարը չտեսնէինք քուներնիս պիտի դար:

Յանկարծակի թեթեւ թնդիւն մը խրտեցուց զմեզ, բայց մայրերնիս բերանը ցուցուց մատով եւ մենք անխլիրտ կեցանք:

Թնդիւնը կամաց կամաց զօրացաւ. յայտնի կ'ըլլար որ պատը կը քանդէին: Վերէն բուռը ձեղքեցաւ եւ շերտ մը սահեցաւ գետին ինկաւ: Սակայն այդ գործը կատարողները խոհեմ էին եւ հանդարտութեամբ մեծ զգուշութեամբ կը բաղխէին որմածին վրայ. եւ եթէ քնացած ըլլայինք պիտի չլսէինք:

Ակնապիշ կը նայէինք դէպ ի ստորտը որտեղ կը հնչէր ահաւոր ձայնը: Ահա քար մը քաշեցին պատին մէջէն եւ փոքրիկ ծակ մը երեցաւ. յետոյ ուրիշ քար մըն ալ . եւ այսպէս ետեւէ ետեւ քանի մը քար հանեցին մշուջեւ այնչափ մեծցաւ ծակը որ մարդ մը կարող էր մէջէն անցնիլ սողալով: Մենք մուտք կիւնը կանգնած էինք, եւ մայրիկս բողբոլի ոտքերով, սասպարը ձեռքը՝ կը նայէր:

Գլուխ մը դուրս կ'ելլէր օ երկու թաթեր գետինը կը ճանկէին եւ կ'աշխատէին ճամբայ բանալ: Յանկարծ սասպարը բախճրացաւ, ու

վերէն ի վար իջաւ փայլակ մը թոցընելով. սուր կայի հարուած մը ջախջախեց դուրսը: Սրտերնիս կը պայթէր, բայց ամենքս ալ բերաննիս բռնած կը ջանայինք ճիկ մը չհանել. մենք զմեզ կը խղզէինք: Մայրս փութաց կամաց կամաց դիակը դէպ ի առաջ քաշելու. զայն մէկ կողմ քշեց:

Քիչ յետոյ ուրիշ գլուխ մըն ալ մէջտեղը ելաւ. երկու ահաւոր բբեր կը պլպլային առանց բան մը տեսնելու, ա՛յնչափ մուտք էր սենեակը: Կատաղի շունչ մը կը հեւար: Տաւ պարը նորէն շողաց, նորէն զարկաւ: Արիւնը կը ճապաղէր գետնին վրայ եւ կը կարմրէր. մայրս զգեստները մուշտակները տարածեց ահոր վրայ որպէսզի չերեւայ:

Դիակը մէկ կողմ քաշեց:

Չազրելի հոս մը բարձրացաւ, արեան ծուխը:

Կարգը երրորդինն էր. բայց ան երեւան չէր ելլեր. մենք ապուշ ապուշ կը նայէինք: Հիմայ ստակու մը կը սկսէր եւ կը նայէինք մօրերնուս որ կացինը ձեռքը կանգնած էր:

Պատը դղրդեցաւ: Մեծ սօսափիւն մը անցաւ:

Ահա երրորդ գլուխ մը, ճակատը դերձած, մօրուսաւոր, ծակէն դուրս սողաց: Հազիւ թէ վիզը դուրս ելաւ՝ դարձեալ հարուած մը եւ սն ալ մէջտեղէն փրթաւ:

Այն ատեն ինչ կայ չկայ ծակին առջևը դիզեցինք—աթոռ, սեղան, ածուխ, փայտ, եւ մայրերնիս մեզ նշան ըրաւ՝ լուռութեամբ վար իջանք, փողոց ելանք, փախանք:

Ի՛նչ տաժանելի եղաւ մեր փախուստը դէպ ի Պալքանները, լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր, անաստէ անտառ՝ մինչև որ կարողացանք ծովուն մօտ հասնիլ եւ գորշ առաւօտ մը փոքրիկ առագաստ տանաւ մը տեսանք որ առաւ զմեզ Ռուսաստան անցուց:

Ազատեցանք:

Ի՛նչ յիշատակ է, տէ՛ր Աստուած:

Օր մը մօրս հաբեցուցի:

—Ի՛նչու զմեզ մօտը կեցուցիք սոսկալի կոտորածին պահուն: Չմտածեցի՞ր որ մենք կըրնայինք պոռալ եւ խանդարել գործդ:

Բայց մայրիկս պատասխանեց.

—Եթէ տեսնէի որ պիտի չյաջողիմ, միտք ունէի չորսդ ալ սպաննել այնտեղ եւ յետոյ ինքզինքս:

ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃՆԱՆ

ՄՈՍԱՊ ԼԵՍԻՍ

Բխթա՛ւ չ , քաքառէ՛ տ :

Իրիկուան ժամը հինգէն կը սկսին պուլ-վառներուն վրայ իրենց շրջանը , զամբիւղ մը թեւերնէն ի վար կախած ու պզտիկ յիւրեղէ տուփ մը ձեռքերնին : Հարիւրի չափ , գուցէ աւելի , կան հիմա Բարիզի մէջ այդ շրջուն «ֆրատըխտի»ները , ամենքն ալ Հայ : Անընդ-հատ կ'անցնին կր դառնան մինչև կէս-գիշերը Մապլէնի հրապարակէն Պուլվառ տը Սէպաս-դորը , Շաթլէէն Պուլվառ Մոնթանաս : Տա-րիքսաներ կան մէջերնին ու դեռաբոյս պա-տանիններ , գաւառացի ու Պոլսեցի , ամբողջ հայութեան նմուշները , Վանէն , Շապին-Գա-րահիսարէն , Սամաթիայէն , Մուշէն կամ Խաս-գեղէն , ամենքն ալ կոտորածի սասանմունքէն արմատախիլ նետուած իրենց հողէն դուրս :

Կ'անցնին ու կ'անցնին անոնք , Բարիզի ֆալիճներու անպատկառ , խլացուցիչ պոռչտուքին մէջ , փսփսալով խպնոտ , անըւ-տոյդ ձայնով մը :

—Բխթա՛ւ չ , քաքառէ՛ տ :

Եւ հազիւ արտասանած այդ բառերը , վեհե-րոտ շարժումով մը ժուռ կ'ածեն գը-լուխնին . —Ի՞նչ պիտի ըլլայ արդեօք , ան-խոհեմութի՞ւն մըն էր ըրածնին , ոտտիկան-ները դիտողութի՞ւն պիտի ընեն , սրճարանին տէրը պիտի վճռուէ՞ զիրենք : Ու անպատիժ մնալնէն սիրտ առած , կը կրկնեն .

—Բխթա՛ւ չ , քաքառէ՛ տ :

Իրենցմէ շատերը կը ճանչնամ , հանդիպած ըլլալով առիթն անգին , Պոլիս , Աթէնք , Ե-զիպոտոս , եւն : Ի պրոցական կայ մէջերնին , յանձնարարակատար , հրատարակիչ ու խմբա-դիր , դասատու , եւն . յետոյ յեղափոխական-ներու ամեն աստիճանաւորները՝ տեսոր , հե-րոս , դործիչ , խմբապետ մէկը դերասանութիւն կ'ընէր Ալեքսանդրիա , ուրիշ մը նաւավար էր Բիրէ . հիմա ամենքը բխթալ քաքառէտ կը ծախեն :

Քայքայուած ասպարէզներու , կոտորած թա-փած յոյսերու , չյաջողած կեանքերու յի-տին հանգրուանն է այս :

Երբ մէկիկ մէկիկ Բարիզ կ'իջնային , ամէն մէկը զատ զատ ծրագիրներ ունէր .

—Ես բժշկութիւն ուսանելու գիտաւորու-թիւն ունիմ :

—Ինչ Ամերիկա պիտի երթամ :

—Ես մեքենայ մը պիտի առնեմ եւ թերթ պիտի հրատարակեմ . տառերը արգէն պատ-րաստ են :

—Ինչ վաճառականի քով կամ պոստան պաշ-տօն մը կը փնտռեմ :

—Ես նկարչութիւն պիտի սորովիմ :

—Ես հրահանգի կը սպասեմ թրքական սահ-մանազլխէն ներս խուժելու համար :

Կային որոնք Պելճիքա երթալ ու բազդա-խալով մէկէն ի մէկ հարստանալու ծրագիրը ունէին , ուրիշներ կը սպասէին որ հարուստ եւրոպացի ազնիւ մը իրենց սիրահարի : Այսօր բոլոր այդ երազները կ'անցնին պուլվառնե-րուն վրայէն միօրինակ փսփսուքով մը :

—Բխթա՛ւ չ , քաքառէ՛ տ :

Ու այդ երկու բառերը չեմ գիտեր ի՞նչ դառն , հեգնական , անողոք ու ջախջախիչ նը-շանակութիւն մը կ'առնեն մաքիս մէջ ու կը տրորեն զայն :

Երեւակայութեամբ մէջ այդ գոյգ բառերը կը նկարուին սահմանաքարի մը պէս ուր անվը-րէպ ու ճակատապրային կերպով կը քշուին կը բերուին բոլոր կամքերը , յօժարութիւնները , կարողութիւնները , դիտաւորութիւնները , փափաքները եւ հոն իրարու զարնուելով՝ կը փշրուին ու չար վնակի մը գաւազանին տակ անոնց բոլոր կտորուանքները բխթալ քաքա-ռէտի կը փոխուին :

ԵՐՈՒԱՆԻ ՕՏԵԱՆ

ՖԱՐԻՍԸ (*)

ՖԱՅԻՏԷ Ի ՊԱՏԻԻ ԹԱՃ-ԻՆԻ-ՖԷՔԷՐ ԷՄԻՐԻՆ

Ի՞նչ երջանիկ է Արարը երբ ժայռի մը կա-տարէն իր երիվարն անսպասուին մէջ կը սլա-ցընէ , երբ ձիուն ոտքերը խուլ ժխորով մը մը աւազին մէջ կը մխրճին , ինչպէս կարմրած պողպատը զոր ջուրը կը մխեն : Ահա կը լողայ

(*) Միցքեիլիչ ույս քերթուածը գրած է արաբական չին բանաստեղծութեան նմանողութեամբ , և զայն ձօնած է վենետուաս փեղուսքի բոլորիացիին , որ Ա-րեւելքի մէջ արկածախնդիր կեանք մը ունեցաւ և հոն հանրածանօթ եղաւ Թաճ-Իւլ-Ֆէքէր անունով :

երաշտ ովկիանին մէջ եւ զլիւնի կուրծքովը չոր ալիքները կը կարէ :

Արագ , հեղեղեղ աւելի արագ , հիմա հազիւ աւազներուն երեսը կը քերէ . առաջ , հետդ հետէ աւելի առաջ , հիմա փոշիի յորձանքի մը մէջէն կը սուրայ :

Սե : Է իմ երիվարս՝ մրրկալից ամպի նման : Արշալոյսին պէս՝ ճակատն վրայ աստղ մը կը պլպլայ : Հովուն կը փոէ իր ջայլամի բաշը , եւ ճերմակ ոտքերը փայլակ կ'արձակեն :

Թոխ'ր , թոխ'ր , իմ ճերմակ ոտքերով քա'ջս : Անտառնե'ր ու լեռներ , ճամբա'յ բացէք :

Ի զուր կանանց արմաւենի մը ինծի իր շուքն ու պտուղները կ'ընծայէ . կը մերժեմ անոր ապաստանը : Ամօթահար արմաւենին խոյս կուտայ , ովասիսի մը մէջ կը թաքչի , եւ իր սերեւներուն շշուշովը կարծես յանդգնութեանս վրայ կը խնդայ :

Ժայռերը , անապատին սահմանադիտուն պահպանները , մռայլ ու սեւ դէմք մը կը դարձնեն ինծի , իմ քառասորոփ սլացքիս արձագանգը կը կրկնեն , եւ կարծես կը սպառնան ինծի :

«Անմի'տ , ո՛ւր կը վազես , Հոն զլուխդ ա'լ ապաստան պիտի չգտնէ արեւին նետերուն դէմ՝ ոչ կանաչաւարս արմաւենիի մը ներքեւ , ո սպիտակալանջ վրանի մը տակ : Հոն մէկ վերան մը կայ , երկի'նքը : Հոն ժայռերը միայն կը պաւկին . հոն աստղերը միայն կը ճամբորդեն :

Կը վազեմ , կը վազեմ . աչքս կը գարձնեմ , եւ կը տեսնեմ որ ամօթահար ժայռերը կը փախչին ու ետեւէ ետեւ կը պահուրարին :

Բայց անգղ մը անոնց սպանալիքն իմացաւ . յիմարարար կարծեց թէ անապատին մէջ զիս պիտի կրնայ բանտարկել , եւ օգերուն մէջէն իմ ետեւէս խոյացաւ : Երեք անգամ սեւ պսակով մը գլուխս պատեց :

«Իրակի մը , զրակի մը հոտը առի , ճչեց : Ո՛վ անմիտ հեծեալ , ո՛վ անմիտ երիվար : Հեծեալը հոս ճամբայ կը փնտրուէ՞ . երիվարը հոս ճարակ կը փնտրուէ՞ : Հովը միայն հոս իր ճամբան կը գտնէ , օճերը միայն հոս իրենց ճարակը կը գտնեն : Միայն զրակները կը պաւկին հոս . անգղերը միայն հոս կը ճամբորդեն :»

Կը ճչէր , ու փայլուն մագիլներովը կը սպառնար ինծի : Երեք անգամ աչքով իրար չափեցինք , երկուքնէս ո՛վ սարսափեցաւ . անգղը սարսափեցաւ :

Կը վազեմ , կը վազեմ . եւ երբ աչքերս դարձուցի , անգղը հետուն էր , չատ հետու , երկինքն ի վար կատուած՝ ինչպէս սեւ բիծ մը ճնճողակի մեծութեամբ , յետոյ թիթոան մեծութեամբ , յետոյ մեծղի մեծութեամբ , ու յետոյ երկնքին կապոյտին մէջ հալեցաւ :

Թոխ'ր , թոխ'ր , իմ ճերմակ ոտքերով քա'ջս : Ժայռե'ր , անգղե'ր , ճամբա'յ բացէք :

Բայց ամպ մը իմացաւ անգղին սպանալիքը , եւ կապոյտ երկնքին վրայ իր սպիտակ թևերը պարզելով , զիս հալածել սկսաւ : Կ'ուզէ այնքան աներկիւղ վազող մը համարուել երկնքին մէջ որքան ե'ս՝ երկրիս վրայ : Իլլուս վերեւ կը կախուի , եւ հովուն հետ սա սպանալիքը կը սուլէ :

«Անմի'տ , ո՛ւր կը վազես : Հոն տաքը կուրծքդ պիտի հալեցնէ , ոչ մէկ ամպ անձրեւով մը պիտի չլուայ հրավառ փոշիով ծածկուած գլուխդ , ոչ մէկ առուակ իր արծաթի ճայնովը քեզ պիտի չկանչէ , ոչ մէկ ցօղի կաթիլ պիտի վրայ չթափի , որովհետեւ զեռքեզի չհասած՝ չոր հով մը զայն պիտի առնէ տանի :»

Ի զուր սպանաց : Կը վազեմ , կը վազեմ . ամպը , խոնջէնքէն ողեսպառ , կը սկսի դանդաղել երկնքին մէջ . գլուխը կը հակէ , ու ժայռի մը կը կրթնի : Երբ աչքերս դարձուցի , արդէն երկուքնուս մէջտեղը ամբողջ հորիզոն մը կար : Դեռ կը նշարէի զայն , եւ անոր դէմքին վրայ տեսայ ինչ որ սրտին մէջ կ'անցնէր . բարկութեանէն կասկարմիր եղաւ , յետոյ նախանձէն զեղնեցաւ , եւ յետոյ զրակի մը պէս սեւցաւ ու ժայռերուն հոտին թաղուեցաւ :

Թոխ'ր , թոխ'ր , իմ ճերմակ ոտքերով քա'ջս : Անգղե'ր , անգղե'ր , ճամբա'յ բացէք :

Այն տանն աչքս հորիզոնին չորս կողմը պտուղեղցի , որպէս թէ արեւ ըլլայի , եւ չորս զիս մէ'կը չտեսայ :

Հոս , քնացած բնութիւնը մարդուն ձեռքով երբեք արթնցած չէ : Հոս տարրերը հանդարտ են շուրջս , ինչպէս անասունները՝ առաջին անգամ դանուած կղզիի մը մէջ՝ մարդուն առաջին նայուածքներէն չեն խրտչիր :

Բայց , ո՛վ Ալլահ , ես առաջինը , ես միակը չեմ ուրեմն : Աւազեղէն զակիչի մը մէջ , կը տեսնեմ գունդ մը որ կը շողայ : Ծամբորդնե'ր են թէ աւազակներ որ ճամբորդի մը անցքը կը սպասեն : Ի՛նչ ճերմակ են այդ հեծեալները , եւ իրենց երիվարներն ալ ահուելի ճերմակու-

թիւն մը ունին : Կը վազեմ , չեն խլրտար : կը պոռամ , չեն պատասխաներ :

Ո՛վ Ալլահ , դիակներ են . հին կարաւան մը , զոր հովը աւազնեւուն խորէն գուրս է հաներ : Ուղտերուն ոսկրոտիքին վրայ Արաբի կմախքներ են նստած . այն ծակերէն ուր երբեմն աչքեր կային , եւ մաթափ կղակներէն , աւազը կը հոռի եւ կարծես սպառնալիք մը կը մրմնջէ :

«Անմիտ , ո՞ւր կը վազես . քիչ հեռուն՝ ուրապաններու պիտի հանդիպես :» Կը վազեմ , կը վազեմ . դիակներ , ուրուականներ , ճամբո՛յ բացէք :

Ուրական մը , Ափրիկէն յուզողներուն աւմենէն ահաւորը , աւազէ ովկիանին վրայ մինաւորիկ կը պտըտէր . հեռուանց զիս կը նշմարէ , կը զարմանայ , կանգ կ'առնէ , եւ ինք իր վրայ թաւալելով , կ'ընէ ինքնիրեն .

«Իմ կրտսեր եղբայրներէս ո՞րն է սա հովը , որ իր տխեղծ հասակովն եւ ընդքարչ թոխովը կը համարձակի այսպէս մինչեւ իմ ժառանգական անապատներու մէջ թեւակոխել :»

Կը մոնչէ ու վրաս կը քալէ՝ շարժուն բուրդի մը պէս : Տեսնելով որ մահկանացու մընեմ եւ թէ գլուխ չեմ ծոեր իրեն , կը կատղի . սոքը գետին կը զարնէ եւ Արաբիոյ կէսը տակն ու վրայ կ'ընէ : Զիս կը բռնէ ինչպէս անող մը ճնճուկ մը կը բռնէ : Յորձանապատոյտ թեւերովը զիս կը ծեծէ , բոցավառ շնչովը զիս կ'այրէ , զիս օղը կ'արձակէ , յետոյ գետին կը նետէ :

Կը ցատքեմ ու կը կռուիմ , իր յորձանքներուն հակայական կապանքները կը փրցընեմ : Կը բըզըքտեմ , կը խածկրտեմ զայն . անոր աւազուտ մարմնոյն պատանները սկոռաներուս տակ կը փշրեմ : Ուրականը կ'ուզէ սիւնի ձեւով բազուկներէս փախչել . չի կրնար ինքզինքն ազատել եւ ահօս ահօս կը փտրի : Գլուխը վար կ'իջնայ՝ փոշոյ անձրեւի փոխուած , ու վիթխարի դիակը քաղաքի մը պատնէշին պէս ոտքերուս տակ կը տարածուի :

Այն ատեն , շունչ առի . աչքս վերուցի , եւ խրոխտաբար աստղերուն նայեցայ . եւ բոլոր աստղերն իրենց ոսկի աչքերը վրաս կը սեւեռէին , որովհետեւ անապատին մէջ զիս միայն կը տեսնէին :

Ա՛խ , ի՛նչ քաղցր է հոս օդը ծծել կուրծքիդ ամբողջ լայնութեամբը : Օդ կը ծծեմ ազատօրէն , լիօրէն , լայնօրէն : Արաբիոյ ամբողջ օդը հազիւ կը բաւէ թոքերուս : Ա՛խ , ի՛նչ քաղցր է հոս նայիլ՝ աչքերուդ զօրածին չափ .

աչքերս կը լայնանն , կ'ուժովնան , հորիզոնին եզերքներէն անդին կը ճեղքեն կ'անցնին : Ա՛խ , ի՛նչ քաղցր է հոս բազուկներդ տարածել , համարձակօրէն , ազատօրէն , իրենց ամբողջ երկայնութեամբը : Ինձի այնպէս կուզայ թէ բազուկներովս բովանդակ տիեզերքը կարող եմ գրկել , արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք : Միտքս նետի պէս կը սլանայ . վե՛ր , աւելի վե՛ր , ա՛լ աւելի վեր , մինչեւ անգունդը երկնքին : Եւ ինչպէս մեղուն իր կեանքը կը թաղէ խայթոցին հետ զոր կը մխէ , եւ ալ՝ մտքիս հետ՝ երկնքին մէջ հոգի՛ս կը թաղեմ . . . :

ԱՏԱՄ ՄԻԾՔԻԵՎԻՉ (*)

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ԷՈՒԹԻՆԸ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿԸ

Շար . (**)

— 0 —

Լանգէն գիտակցական ինքնախաբէութիւնը համարում է գոյութեան կռուի ամենաուժեղ զործօններից մէկը : «Գիտակցական ինքնախաբէութիւնը , ասում է նա , առաջին քայլն է գէպ ի մտքի զարգացումը , զլիսաւոր պայմանը եւ նախապատրաստութիւնը կեանքի աւելի լուրջ նպատակների , մի էական գործօն՝ ճեւակի պահպանման եւ զարգացման համար . բնական յարմարումով նա աճում եւ նրբանում է սերնդից սերունդ եւ վերջապէս զարգացած զլիսում դառնում է մայրը ոչ միայն խաղի , այլ եւ գեղարուեստի :» Այս է պատճառը , որ բարձր աստիճանի վրայ կանգնած կենդանիները աւելի են խաղում , այսինքն նրանց երկտասարգութիւնը աւելի երկարատեւ է քան թէ ստորին կենդանիներին : Գրօզը մինչեւ անդամ նկատում է հետեւեալը . «Կենդանիները ոչ թէ նրա համար խաղում են որովհետեւ երկտասարգ

(*) Մեցքիեվիչի կենսագրութեան շարունակութիւնը տեղի անձկութեան պատճառով ստիպուեցանք յատաջելու թուոյն յետաձգել :

(**) Տես «Անահիտ» , թիւ 9-10

են , այլ երեսասարգ են , որովհետեւ խաղում են :»

Այսպէս ուրեմն մարդկային հակումը դէպ ի գեղարուեստը ուրիշ բան չէ , բայց եթէ բնական յարմարման՝ մաքր միջոցով մշակուած եւ նրբացած խաղաբնագրը— եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել :

Լանգէն կենդանիներէ եւ երախաների խաղը հինգ կարգի է բաժանում՝ շարժումի , շիւնուածֆի , զգայական , իլլիզիոնի եւ ընդօրինակութեան խաղեր , որոնցից առաջին երեքի հիւսքը կազմում է մաքուր բնագրը , իսկ վերջին երկուսը առաջ են գալիս իլլիզիոնից եւ գիտակցական ինքնախաբէութիւնից : Առաջին երեք կարգի խաղերի դիմացը նա դնում է գեղարուեստի ճիւղերից՝ պարը , երաժշտութիւնը , ֆնարեգոսթիւնը , ճարտարապետութիւնը եւ զարդարութիւնը , իսկ իլլիզիոնի եւ ընդօրինակութեան խաղերի կողքին՝ դերասանական արուեստը , դրաման , վիպը , ֆանթազիա գործութիւնը եւ նկարչութիւնը :

Գեղարուեստը իրականութիւնից տարբերւում է նրանով որ ներքին ընդօրինակութեան խաղի համար աւելի ազատ եւ ընդարձակ ապարէզ է ներկայանում : Գեղարուեստական երկը կարծես դանդում է մի տեսակ խաղալիք՝ հէնց նոյն իսկ այս խաղի համար : Այն ինչ իրականութիւնը միայն խաղի ասպարէզ չէ եւ թոյլ չէ տալիս իւր հետը միշտ խաղալ (ճիշդ այնպէս ինչպէս երախան մեծ եւ կենդանի շան հետ չէ խաղում , այլ աւելի շատ փայտից շինուած շանը հետ , որովհետեւ վախենում է կծելուց) : Կեանքից , իրականութիւնից՝ աւելի շատ լրջութեան քան թէ խաղի հոտ է բուրում : Շիլլէրը շատ լաւ է նկատում . «Կեանքը լուրջ է , իսկ գեղարուեստը՝ զուարթ» : Ահա այս զուարթ տրամադրութեանը ենթարկուելու կամ ուրիշ խօսքով բուն էսթետիքական հաճոյքը վայելելու համար , պէտք է իրական ազդեցութիւններից , կեանքի մաշկ Կծերի ապաւորութիւնից ազատ լինել : Իրականութեան եւ ներքին ընդօրինակութեան խաղի մէջ եղած տարբերութիւնը նկատելի է ամէն ժամանակ՝ երբ մարդ կենսական ուժեղ հակասութիւնների ճնշման տակ՝ հարկադրուած է լինում բուն զգացմունքների ապաւորութեանը ենթարկուել . օր . , մի կին հանդիստ գրութեան մէջ էսթետիքական հաճոյք է պատճառում , բայց կրքի բողբոջին ամէն ինչ փոխուում է . մեր երեսի վրայ անցած վշտի հետքերը նկատելը՝ էսթե-

տիքական է , այն ինչ բուն վշտի շարժումներին հետեւելը արդէն պահանջում է բնական զգացմունք—կարեկցութիւն : Նոյնպէս մի Համլետ , մի Լիր , իրական կեանքում երբեք էսթետիքական հաճոյք չէին կարող պատճառել . կամ թէ տեսնում ենք մի նկար , ուր պատկերանում է մի մեծ հրդեհ , կամ մի անեղ փութորիկ , որ ծովի կատաղի ալիքներին դու է դարձնում հարիւրաւոր մարդկանցով լի մի նաւ , բայց զուարճանում եւ հաճոյք ենք զգում , այն ինչ իրականութեան մէջ մի հրդեհ , մի ալեկոծ ծով , որ մարդկային զոհեր է կլանում , մեղ միայն սարսափ կարող է պատճառել : Երկուրը եւ կարեկցութեան , ողբերգութեան հետ կապուած այս երկու էական տարբերը , որոնց վրայ ամենից առաջ Արիստոսեղն է մատնանել արել , բեմի վրայ համարեա միախառնուում են հաճոյքի հետ , որովհետեւ բեմը իրականութիւն չէ , այլ դիտակցական ինքնախաբէութեան առաջացնող մի միջոց , այն ինչ—այս երկու հոգեկան յատկութիւնները ըստ էութեան միայն ճիւղաբաժան պէտք է առաջացնէին եւ ոչ հաճոյք : Առհասարակ բեմի վրայ երբ մի տեսարան հանդիսատեսին այնպէս է յուզում , որ արտասուել է տալիս , էսթետիկական բուն հաճոյքը արտասուքի առաջին կաթիլիցն սկսած արդէն դադար է առնում :

Այս բոլորից յետոյ միայն նպատակայարմար ենք համարում յառաջ բերել այն սահմանումը , որ տալիս է նորագոյն էսթետիկը՝ գեղարուեստին : Լանգէն կարծիքով , «գեղարուեստը վարժութեամբ ձեռք բերուած ընդունակութիւնն է՝ մարդկանց հաճոյք պատճառելու : Այս սահմանումը սակայն փոքր ինչ ընդարձակ է եւ նոյն իսկ սլակասաւոր : Այս մտքով զուտ զգայական հաճոյք պատճառող ամէն տեսակ արուեստներ , որոնք անմիջական կապ ունեն մեր առօրեայ կեանքի հետ , պէտք է նոյնպէս գեղարուեստի շարքը դասենք , օր . , խոհարարութիւնը , բժշկութիւնը , եւն : Որպէսզի գեղարուեստը այսպիսի արուեստներից տարբերուի՝ նրա իսկական սահմանը Լանգէն այսպէս է շրջափակում . «Գեղարուեստը վարժութեամբ ձեռք բերուած , գործնական շահից անկախ եւ զիսակցական ինքնախաբէութեան վրայ հիմնուած ընդունակութիւնն է և մարդկանց հաճոյք պատճառելու» : Նրա կարծիքով այս հաճոյքը մարդկային զգացմունքների եւ դիտողութեան հորիզոնը լայնացնում ու խորացնում է , հետեւաբար եւ սեռի պահպանման եւ բարեխա-

ման զէնքերին մի նոր տարր աւելացնում : Ուրեմն գեղարուեստի նարսաակն է ոչ թէ «գեղեցիկ»ը ներկայացնել , այլ «տեղծել արժէքներ , որոնք ժամանակի ոգու եւ հայեացքները համեմատ ընդունակ լինին գիտակցական ինքնախաբէութիւնը առաջացնել» : Այս տեսակէան ընդունելով , էսթետիքական շատ նախապաշարունակներ միանգամայն կարելի է ցըրուել — բանաստեղծական արդարագատութիւնը , ողբերգական յանցանքը , ճակատագրական զբաման , եւն : թէ «գեղեցիկ» նշանակութիւնը նոյնպէս սահմանափակուած է եւ նրա հեղինակութիւնը փչրում — սա զարձեւակնյայտնի է : Պէտք է նկատել որ «գեղեցիկ» սկզբունքը մէջտեղ բերողները եղել են ոչ թէ գեղարուեստագէտներ այլ մեծ մասամբ փիլիսոփաներ , որոնք չնայելով երբեմն իրանց էսթետիքական նուրբ կրթութեանը՝ գեղարուեստի մասին խօսեր են ոչ թէ իբրեւ գեղարուեստական զգայուն նեարդերի տէր անհատներ , այլ կատարեալ ստեղծութեամբ «գեղեցիկ»ը կամ էսթետիքական ուրիշ գաղափարներ միայն իմաստասիրել են : Այսպէս Ֆ . Թ . Ֆիշերը (գերմանացի յայտնի էսթետիքագէտը՝ ներկայ զարուժ) աշխարհը համարում է աստուածային հոգու մի մարմնացում . մարմարի մի կտորի , խօսքերի , գոյների եւ գծերի մէջ զբոշմուած է այս հոգին կամ ուրիշ խօսքով «գեղեցիկ»ը . արուեստագէտի կոչումն է վերոյիշեալ նիւթերից խլել այդ աստուածային հոգին , եւ նրան նոր մարմնացումներ տալ : Ուրեմն հին աշխարհահայեացքով «հոգեկան»ը արդէն պատրաստ է եւ ներկայ , ու արուեստագէտի գործն է միայն նրան երեւան հանել , մինչդեռ նորերի կարծիքով «բնական»ն է միայն պատրաստ , իսկ հոգեկան»ը առաջ է բերում միայն ինքը՝ արուեստագէտը : Ֆիշերի կարծիքով արուեստագէտը նա է , որ ներշնչուած է աստուածային հոգով եւ այդ հոգին մարմնացնում է իւր ստեղծագործութիւններէ մէջ — իսկ նորերի կարծիքով արուեստագէտը մի ձևարդ է , որ ընդունակ է իրերը եւ երեւոյթներն իրան հնազանդեցնել եւ ապ նրանց իւր անհատական կնիքը՝ առանց որ եւ է աստուածային հոգու զօրութեան : Նորերը ուզում են բնական աշխարհի կողքին մի արուեստական աշխարհ գնել՝ իրանց խառնուածքով եւ երեւակայութեամբ իմարուած (Ձուլայի յայտնի խօսքերը՝ գեղարուեստի մասին) — մի աշխարհ , որ մարդկային սեփական կեանքի եւ անհատականութեան ծնունդն

է : Նորերը խարութիւն չեն գնում ոչ գեղեցիկ եւ ոչ ազեղի , ոչ լաւի եւ ոչ վատի մէջ . բացառական երեւոյթներ եւ նիւթեր գրեթէ նրանց համար գոյութիւն չունենին . ընդհակառակն նրանք համոզուած են որ գեղարուեստագէտի աչքերն ամէն ինչ գեղեցիկ է թւում եւ թէ նա ընդունակ է նոյն իսկ ամենատեղ նիւթը գեղեցիկ ներկայացնել , օր . , կարելի է միթէ մի քանի այլանդակ գիակներէ պատճառով Շատկի հըրաչակերտներէ մէկը՝ «Պատերազմ»ը՝ ազեղ համարել . կաթոլիկ խաւարամտութիւնն է միայն , որ նորերս այդ նոյն վարպետի մի ուրիշ ստեղծագործութեան առիթով՝ գերմանական Բայխատակում վայրահաչութիւններէ մի երկար շարքից յետոյ սկսեց գեղ գեղարուեստական «սակարկութիւններ» էլ անել :

Մի անգամ արդէն նկատեցինք , որ բնութեան մեծութիւնը եւ շքեղութիւնը գեղարուեստը երբեք չէ կարող ներկայացնել , — եթէ նոյն իսկ ձգտի ներկայացնել , — զա կը մնայ յաւիտենապէս անգործագրելի : Բայց բնութեան մէջ բաց ի վեհութիւնից՝ կան եւ կոշտ ու կոպիտ երեւոյթներ . գեղարուեստը պէտք է բնութեան այս արձակ միջավայրից մեղ բարձրացնէ եւ նրա մաքուր կողմերը մեղ ցոյց տայ (մաքուր՝ ո՛չ նեղ բարոյական մաքով) : Բայ ի դրանից , բնութեան ինչպէս եւ կեանքի մէջ իրերը եւ երեւոյթները շատ անգամ երեւան են դալիս խառնիխուռն , հատակտոր եւ բարդ զանգուածներով . իսկ գեղարուեստը պահանջում է պարզութիւն եւ ամբողջութիւն : Գերմանացի հռչակաւոր նկարիչներից մէկը , Ա . Դիլերերը նկատում է . «Նա է արուեստին աիւրապետում , որ ընդունակ է բնութեան գրկից խլել նրան» : Ահա այս ամբողջութիւնն եւ պարզութիւնն է , որ արուեստագէտը պէտք է խլի բնութեան գրկից : Է . Գայբելը նոյնպէս սիրուն կերպով նկատում է . «Միտքը մի հոսող ջուր է , բայց երբ հանգրկոււմ է գեղարուեստի թումբերին՝ դառնում է մի գրաւիչ եւ փայլուն ազամանդ» : Այս ազամանդի փայլն է որ իւրաքանչիւր գեղարուեստագէտը պէտք է կորզէ կեանքի աշխիճներից :

* *

Չնայելով որ նորագոյն էսթետիկը այսպիսի առողջ եւ գիտական հիմքերի վրայ է կանգնած՝ այնու ամենայնիւ այժմ դեռ կան նոյնիսկ առաջնակարգ հռչակ ունեցող անձնաւորութիւններ , որոնք կրկնում են հին երգը՝ Գեղար

բուհասը պէտք է ծառայի բարոյական նպատակներին, պէտք է լինի ձգտումնաւոր: Լ. Տալստոյիւր «Ի՞նչ է գեղարուեստը» վերնագրով աշխատութեան յոռաջարանում շօշափում է այս խնդիրը: Բեմի ետեւում ականառես լինելով վարդնէրի օպերաներից մէկի փորձին՝ նա նկարագրում է այն դժուարութիւնը, աշխատանքը, ծախսը եւ տանջանքը, որը կապուած է ամէն մի օպերայի ներկայացման հետ, եւ բարբաւրասութիւն է անուանում այս բոլորը (որովհետեւ նա քարոզում է զլացմունքի բարոյականութիւն, որի հիմքը կազմում է ընդհանուր մարդկային սէրը եւ կարեկցութիւնը): Բայց ի՞նչն է արդեօք այսքան զոհեր կլանող գեղարուեստի նպատակը—հարցնում է նա, եւ այս հարցին պատասխանելու համար նա մէջ է բերում հին ժամանակներից մինչեւ այժմ գեղարուեստի մասին յայտնուած զանազան կարծիքներ եւ ապա աւելացնում է իւր կողմից. «Գեղարուեստի նպատակը կայանում է ո՛չ խորհրդաւոր «իդէա»ներ առաջացնելու եւ ոչ էլ խաղի մէջ. ամենից առաջ սակայն նրա նպատակից դուրս է հաճոյք առաջացնելը»: Գեղարուեստը նրա կարծիքով «կեանքի բարեկեցութեան եւ հաղորդակցութեան մի միջոց այն մարդկանց մէջ, որոնք կապուած են ըզզացմունքների ներդաշնակութեամբ» մ.մէն մի «կուլտուրա»ի վերջնական նպատակն այն է, որ մարդիկ ըստ կարելու յն միմեանց հասկանան եւ սիրեն. գեղարուեստն ահա այս նպատակին ծառայող միջոցներից մէկն է:

Այս բոլորից պարզ է, որ Տալստոյի աշխարհահայեացքով, գեղարուեստը իբրեւ՝ եթէ կարելի է ասել՝ ինֆանկլասակ, այլեւս գոյութիւն չունի. իսկ արանով նշանակում է գեղարուեստի ծուծը հիմնովին ճմլել եւ ոչնչացնել: Այս խնդիրն աւելի կը լուսաբանուի եւ սուս հանճարեղ ծերունու միակողմանիութիւնը խակոյն աչքի կ'ընկնի, եթէ հետազօտենք գեղարուեստական որ եւ է ստեղծագործութեան շրջանառութիւնը հէնց իւր սկզբնական կէտից: Բնութիւնը, կեանքը, դիտողութիւնը, ընթերցանութիւնը, եւն, մարդկային հոգին լըցնում են սպաւորութիւնների եւ պատկերների մի երկնաբան խառնուրդով եւ ահա գեղարուեստական ընդունակութիւն ունեցող անհատը զգում է իւր մէջ մի ներքին պահանջ, անհուն մի ծարաւ այս պատկերների առաջադրած մութ ստուերները, ճնշող մշուշը փարատել: Նա ահամայ ընարում է այդ սպաւորութիւնների

եւ պատկերների խառնուրդից այն մասը որ իրան հաճելի է, ահա երեւակայութիւնն սկըսում է իւր ստեղծագործող պաշտօնը—երեւոյթներին եւ պատկերներին կազմուածք է ընծայում, մարմին եւ արիւն է ներշնչում: Երեւակայութեան այս վերարտադրութիւնը մի արուեստագէտի մօտ կարող է հնչիւններով, միւսին՝ գոյներով, երրորդին՝ խօսքերով, եւն, արտայայտուել—նայելով իւրաքանչիւրի ընդունակութեանը եւ ազգանդի որակութեանը: Արուեստագէտն ստեղծագործում է ոգեւորուած ոչ թէ այն նպատակով որ «մի բան հաղորդած լինի իւր շրջապատողներին», այլ որովհետեւ ինքը ներքուստ պահանջ է զգում արտաքին աշխարհի երեւոյթները երեւակայութեամբ ընդօրինակելու, նա ջանք է գործում իւր կրօնարական դիրքից դուրս գալ, նա չէ ուզում լինել կեանքի եւ բնութեան ընթացքի զիտող միայն, այլ այն ինչ որ ստանում է արտաքուստ՝ մի ջերմ ցանկութեամբ ձգտում է վերարտադրել, նորից սեղծել, իբրեւ ինքնուրոյն սեփականութիւն: Եւ ստեղծագործելիս նրան երբեք չէ զբաղեցնում այն միտքը թէ իւր «երկը լաւ թէ վատ հետեւանք կ'ունենայ, բարոյական թէ անբարոյական շարժում կ'առաջացնի»:

Թէ գեղարուեստը քաղաքակրթութեան նշանաւոր գործօններից մէկն է, թէ նա մարդկային բարքերի կրթման եւ ազնուացման տեսակէտից անազին դեր է կատարում, սա մի անհերքելի իրողութիւն է: Բայց որ եւ է երեւոյթի ճիշդ ճանաչողութիւնը եւ բնորոշումը բղխում է ոչ թէ նրա հետեւանքներից, այլ ներքին տարրերից, իսկական էութիւնից: Հետեւաբար եւ գեղարուեստի էութիւնը բնորոշելիս՝ պէտք է անպայման հետու մնալ նրա հետեւանքի կամ ազդեցութեան խնդրից, որովհետեւ նա մի այսպիսի հանգամանք է որ ոչ մի կապ չունի գեղարուեստի ներքին էութեան հետ՝ որը ինչպէս ասանք կայանում է մարդկային բնութեան մի անխուսափելի պահանջի մէջ, — վերստեղծել ստացուած սպաւորութիւնները:

Գեղարուեստի այս բուն էութեան մէջ պէտք է փնտել եւ ներկայ գրական քննադատութեան գաղտնիքը. գեղարուեստական երկերը ոչ թէ սառն զատողութեան, այլ համարեա սքանչանքի առարկայ են դառնում. քննադատը իւր ամբողջ հոգով նրանց անձնատուր է լինում եւ ընկզմած նրանց թողած սպաւորութեան եւ զգացումների ուժի մէջ՝ փոք ձուլ է իւր

կողմից նոյնպէս սիրայօժար վերաբազարել
— լինել թարգման արուեստագէտի եւ ըն-
թերցողի մէջ : Գերմանացի մի յայտնի քննա-
դատ իրաւացի կերպով գրական ներկայ
քննազնաւորութիւնը անուանում է «գրական
հոգեբանութիւն» :

Վերելի մի քանի տողերից ընթերցողը գուցէ
գայ աջն եզրակացութեանը թէ ձգտումը (lean-
dance) գեղարուեստի մէջ առհասարակ չպէտք է
գոյուլութիւն ունենայ . մեր կարծիքով սա կը նշա-
նակէ արգէն շատ հետու գնալ : Գեղարուեստա-
կան այս կամ այն երկը կարող է շատ բնական
կերպով ձգտումնաւոր լինել . բայց պահանջել որ
գեղարուեստն առնաւարակ պէտք է ձգտումնա-
ւոր լինի , սա է անբնականը , սա է սխալը :
Գեղարուեստական երկերի ձգտումնաւոր
լինելը բնական ենք համարում , ահա թէ
ինչու . թէև գեղարուեստի նպատակն է
«գործնական շահից անկախ հաճոյք առա-
ջացնել» , բայց նրա կապը իրական կեան-
քի հետ երբեք չպէտք է անուշադիր թող-
նել , ժամանակի ողին եւ նրան համապատաս-
խանող պահանջներն ու աշխարհահայեաց-
քը ընծայում են գեղարուեստին նաև իրենց
խոր կնիքը : Այնպէս որ միանգամայն
հասկանալի մի երեւոյթ է թէ ինչու Վերածը-
թեան դարը առաջ բերեց կրօնական բնաւո-
րութիւն ունեցող մի նկարչութիւն , կամ թէ
ժ.թ . դարը սոցիալական դրամա , ինչպէս
նաև մեզանում Բաֆֆիի ձգտումնաւոր վէպերը
կամ ռուսական դրականութիւնից Գոտտոյելա-
կու կամ Տալստոյի ստեղծագործութիւնները—
միջավայրի եւ ժամանակակից կենդանի պա-
հանջների անհրաժեշտ պտուղներ են :

Գեղարուեստական ամենաուժեղ ստեղծա-
գործութիւնները , սակայն , նրանք են որոնք
վայրկենական ներշնչումների ծնունդ են ,
որոնք ստեղծւում են աննախամտածուած եւ
յանկարծակի՛ անկախ որ եւ է նախատիպից :
Այսպիսի ստեղծագործութիւններ ըզլուում են
իբրև մի լուսատու կայծ ծթութեան եւ գաղտ-
նիքների լաբիւրինթոսից . այստեղ բացարձա-
կապէս իշխում է միայն երեւակայութիւնը իւր
վառ թռիչքներով՝ սառնց կամքի արբապե-
տութեան : Սա աչքի է ընկնում երաժշտու-
թեան եւ մանաւանդ քնարերգական բանաս-
տեղծութեան մէջ ուր բոպէական տպու-
րութիւնները ամենաուժեղ կերպով կարելի է
պատկերացնել քան թէ գրչու ը գրամայում կամ
գեղարուեստի միւս ճիւղերում :

Այսպիսի ստեղծագործութիւններից յետոյ
արուեստագէտ վարպետը կարծես անընդունակ
է իւր հրաշակերտն ըստ արժանւոյն գնահա-
տել . որ . Գէօթէն էկկերմանին հաղորդում է
հետեւեալը , «Ես իմ գոյների ուսումնասիրու-
թիւնովը աւելի մեծ գործ եմ կատարել քան
թէ իմ բանաստեղծութիւններովը» : Նոյն-
պէս , պատմում են որ Վադնէրը իւր բանաս-
տեղծութիւններն աւելի բարձր էր զասում
քան թէ իւր երաժշտութիւնը :

Բայց կան արուեստագէտներ որոնք իրանց
ուժին գիտակից են նոյն իսկ մի քանի սկզբ-
նական ստեղծագործութիւններից յետոյ : Շիլ-
լէրը , այս անգուղական թատերագիրը , ահա
թէ ինչ է գրում իւր բարեկամ Գէօրներին՝
«Վ . Թեյլը գեռ չլերջացրած . «Եթէ աստուած-
ները ինձ չնորհ անեն զլուխ բերելու այն ինչ
որ շարժում է իմ միտքը՝ այն ժամանակ ես մի
այլ պիտի ուժեղ գործ կ'արտագրեմ , որից
գերմանական ամբողջ թատերական աշխարհը
կը ցնցուի» : Մի ուրիշ նամակում , մի կողմից
շատ համեստ , իսկ միւս կողմից ինքնավստահ
ոճով գրում է իւր բարեկամ Գէօթէին . «Իմ
«Վալէնշտայն»ը պէտք է ձեզ ցոյց տայ թէ
զուք ինչ էք ներշնչել ինձ»— այսպիսի ինքնա-
վստահութիւնը մեր կարծիքով նոյնիսկ գեղե-
ցիկ յատկութիւն է , ստեղծագործութեան
կրակը միշտ վառ է պահում , մանաւանդ եթէ
դա յուզում է մի այնպիսի կուրծք ինչպիսին
հանձարեղ Շիլլէրինն էր :

Նախ քան վերջացնել , մի քանի խօսք եւս
գեղարուեստական ոճի մասին :

«Ոճը , ասում է Էլսլըրը , մի գաղափար է ու-
րով արտայայտում է արուեստագէտի յարա-
բերութիւնը դէպ ի իւր ընտրած նիւթը» : Եթէ
արուեստագէտը ուժեղ կերպով իր սովական
խեղճներն ու հայեացքներն է շեշտում , ի-
ճեալիս է . եթէ նա ըստ կարելւոյն հաւատա-
բիւմ է մնում երեւակայութեանը , սովականը
որոշ չափով յետ է մղում , յեալիս է . եթէ նա
կեանքը եւ բնութիւնը իւր բուն իսկութեամբն
է ներկայացնում , նասուրալիս է :

Թէ «նատուրալիզմ»ը իւր ծայրայեղ գոյ-
ներով , նոյն իսկ գեղարուեստի էութեանը մի-
անգամայն հակասակ է , սա պարզ երեւում է
մեր յօդուածի ամբողջ ընթացքից . այնպէս
որ այս կետի վրայ կանգ տանելը աւելորդ ենք
համարում :

«Բէալիստ»ը եւ «նատուրալիստ»ը բնութիւնն
ընդօրինակում են միայն ընդօրինակելու

համար. իսկ «խոնարհութիւն»ը ձգտում է բնութեան ընդօրինակութիւնը «աւելի բարձր նպատակները ծառայեցնել» : Բնութիւնը իւր իսկութեամբ, այսպէս էն մտածում «խոնարհութիւն»ները՝ արժանի չէ ընդօրինակութեանը, որովհետեւ նրա մէջ կան երեւոյթներ « որոնք գեղեցկութեան կանոնաւոր եւ յատկանշական մակերեւոյթից ստոր են : Նրանց կարծիքով գեղարուեստինը պատակն է ահա բնութեան այս սխալը ուղղել, այս պակասութիւնը լրացնել :

Թէ «իդէալիստական» ուղղութեան ծայրայեղ արայայատութիւնը գեղարուեստի մէջ նոյնպէս մերժելի է, կարծում ենք սա նոյնպէս պարզուեց մեր յօդուածի ընթացքում : Այնպէս որ իրբեւ առողջ եւ ընդունելի ուղղութիւն մընում է «բէալիզմ»ը :

«Սիմբոլիզմ»ի, «միստիցիզմ»ի եւ ուրիշ ժամանակակից «իզմ»երի մասին չենք խօսում, որովհետեւ դրքա մասամբ մտնում են «իդէալիստական» ոճի սահմանը եւ մասամբ գրական այլասեռութեանը ու անյոդական հոսանքների արայայատութիւններ են :

Ինչպէս գեղարուեստն ինքը, նոյնպէս եւ նրա տարբեր ոճերի կամ ուղղութիւնների ծնունդը եւ անհետանալը, դարձնալ պայմանաւորում է ժամանակի ոգով եւ շրջապատող հանգամանքներով :

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Բօն

ՀԵՐՈՎԴԻԱ

Գ

Շար. եւ վերջ (*)

—o—

Այդ կողմը կը գտնուէին քահանաներն ու Անտիպասի պաշտօնեաները, Երուսաղէմի բրնակիչներ, յունական քաղաքներուն ջրջերը, եւ Անթիքիւկապոսին սաղրեւը, Մարկելլոս՝ հարկահաներուն հետ, Չորրորդապետին մէկ քանի բարեկամները, Կանայի, Պաղոմայիսի, Երիքովի երեւելիները. յետոյ, խառնխուռն,

(*) Տես «Անանիս» քիւ, 1, 6—7, 8, 9—10.

Լիրանացի լեռնականներ, եւ Հերովի ձեր զինուորները, տասերկու Թրակացիներ, Գալլիացի մը, երկու Գերման, վիթի որսորդներ, Եգիպտի հօտաղներ, Պալմիրի սուլթանը, Եսիոնգարերցի նաւասթիւներ : Ամէն մէկն իր առջեւ կակուզ խմորէ շօթ մը ունէր՝ մատները սրբելու համար. եւ բազուկները, անպղի վըզերու պէս երկննալով, ձիթապտուղ, պիստակ, նուշ կ'առնէին : Ամէն գէմք դուարթ էր, ծագկեպակներով պճնուած :

Փարիս՝ ցիները պակ չէին ուզած, հոռմական անպարկեշտութիւն մը համարելով զայն : Սարսուցին երբ իրենց վրայ քաղբան ու խունկ սրակցին, բազադութիւն մը որ տաճարին մէջ դորձած ուելու յաւկացուած էր :

Աւլոս ասով իբ անութը շփեց, եւ Անտիպաս անկից ամբողջ բեռք մը խոտացաւ անոր, ու երեք ծրար այն ճշմարիտ բալաւանէն որուն համար կլէոպատրա Պաղեստինը ցանկաց ունենալ :

Իր Տիրերիսի պահակազօրքին մէկ զնդապեւոր որ քիչ առաջ հասեր էր, անոր կտեւը կը կենար, աքտասովոր գէպքերու մացին անոր խօսելու համար : Բայց իր ուշադրութիւնը բաժնուած էր Անթիքիւկապոսին եւ մօտակայ սեղաններուն վրայ խօսուածներուն միջեւ :

Այնտեղ կը խօսէին Եւքանանին ու անոր պէս մարդոց վրայով. Սիմոն Գեոռնացին, կ'ըսէին, մեղքերը կրակով կը լուար : Յիսուս անուսով անձ մը . . .

—Ամենէն գէ' շը, կոչեց Եղիազար. ի'նչ անըզգամ աճպարար :

Չորրորդապետին ետին, մարդ մը բաքի եւ լաւ. իր քղամիդին եզերոյքին պէս աժգոյն : Բարձրաւանդակէն վար իջաւ, եւ, Փարիսցիներուն ուղղութիւնով,

—Սո'ւտ է, ձայնեց, Յիսուս հրաշքներ կը դործէ :

Անտիպաս կ'ուզէր հրաշք մը տեսնել :

—Հետզ բերելու էիր : Տեղեկութիւն աւեր մեզի այդ մարդուն վրայ :

Այնտեհն պատմեց թէ ինքը, Յակոբ, հիւանդ աղջիկ մը ունենալով, Կափառնաում գացեր էր, աղաչել Տէրը որ կամենայ զայն բուժել : Տէրը պատասխանեւ էր. «Տունդ դարձիր. դաւակի բուժուած է» : Եւ դրանը սեմին վրայ գտեր էր զայն, անկողնէն ելած՝ այն պահուն ուր պաշտոնի գնոմոնը երրորդ ժամը կը հնչէր, այն բողէին իսկ ուր ինքը Յիսուսին մօտեցեր էր :

Անտարակոյս, առարկեցին Փարիսեցիները, գոյութիւն ունին զեղեր, զօրաւոր խոտեր : Այստեղ իսկ, Մաքեթոսին մէջ, երբեմն ձեռք կ'անցընէին բաարասը որ մարդը աննուածելի կը դարձնէ : բայց առանց տեսնելու եւ չօշափելու բժշկելը անկարելի բան մըն էր : թեւ բեւա Յիսուս գեւերուն օգնութեանը կը դիմէր :
 Եւ Անտիպասի բարեկամները, Գալիլեայի եւ բեւելիները, կրկնեցին, զլուխն ճօճելով :

— Դեւե' ըն են, յայտնի բան է :

Յակոբ, անոնց ու քահանաներուն սեղանին մէջտեղը կանգնած, հպարտ ու ազնիւ ձեւով մը լուռ կը մնար :

Կը ստիպէին որ խօսի, «Արդարացո՛ւ էր անոր զօրութիւնը : »

Ուսերը կորացուց, եւ ցած ձայնով, յամբարար, որպէս թէ ինք իրմէ ահարեկած,

— Չէ՞ք գիտեր ուրեմն որ Մեսիան է ան :

Բոլոր քահանաները իրարու նայեցան, եւ Վիտելլիոս այդ բառին բացատրութիւնը ուղեց : Թարգմանը վայրկեան մը մունջ մնաց պատասխանելէ առաջ :

Այդպէս կ'անուանէին ազատարար մը որ իրենց պիտի բերէր ամէն տեսակ բարեքնեբու վայելում ու զիրենք բոլոր ժողովուրդներուն տէր պիտի ընէր : Ոմանք նոյն իսկ կը պնդէին թէ երկու փրկիչ կար զալիք : Առաջինը պիտի յաղթուէր Գողէն ու Մազոզէն, Հիւսիսի դեւերէն, բայց միւսը Չարին իշխանը պիտի սառկեցընէր : Եւ զարեբէ ի վեր՝ ամէն վայրկեան անոր կը սպասէին :

Քահանաները մէջերնին համաձայնեցան, եւ Եղիազար խօսք առաւ :

Նախ, Մեսիան Դաւթի որդի պիտի ըլլար, եւ ոչ թէ աստղձագործի մը : Օրէնքը պիտի հաստատէր, այս Նազովրեցի օրէնքին վրայ կը յարձակէր : Եւ աւելի հզօր փաստ մը, պէտք էր որ Եղիան իրմէ առաջ գար :

Յակոբ պատասխանեց .

— Եկա՛՛՛՛՛ է Եղիան :

— Եղիա՛, Եղիա՛, կրկնեց ամբոխը մինչև սրահին միւս ծայրը :

Ամենքը երեւակայութեամբ կը նշմարէին ծերունի մը ազդուներու տարմի մը ներքեւ, կայծակը որ բազին մը կը բոցավառէր, կռապաշտ քրմապետներ հեղեղները նետուած, եւ կիւները, վերնատունը, Սարեփթայ այրին մոքերնին կը բերէին :

Յակոբ շունչը կը հատցընէր կրկնելով թէ կը ճանչնար զայն, Տեսե՛ր էր : Ժողովուրդն ալ տեսած էր : — Անո՞ւնը :

Այն ատեն ամբողջ ուժովը սղաղակեց .

— Եւքանա՛ն :

Անտիպաս ետ նետուեցաւ, կարծես ճիշդ կուրծքէն զարնուած : Սաղուկեցիները Յակոբին վրայ ցատքեր էին. Եղիազար կը ճոռձարանէր ինքզինքը մտիկ ընել տալու համար :

Երբ լուծիւնը հաստատուեցաւ, վերարկուն շտկեց, ու դատաւորի մը պէս հարցուններ ներկայացուց :

— Քանի որ մարգարէն մեռած էր . . .

Շշնչիւններ զինքը ընդմիջեցին : Եղիա միւսայն աներեւութացած կը կարծուէր :

Կատղեցաւ ամբոխին դէմ, եւ իր քննութիւնը շարունակելով,

— Կը կարծես որ յարութի՞ւն է ատեր :

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ Յակոբ :

Սաղուկեցիները ուսերնին բարձրացուցին . Յովնաթաս, պզտիկ աչոււնները լայն լայն բանալով, հսպիտի մը պէս խնդալ կը ճղնէր : Չկար աւելի անմիտքան մը քան մարմնոյն յաւակնութիւնը յաւիտենական կեանք ունենալու . եւ արտասանեց, Անթիւս պատսին համար, ժամանակակից բանաստեղծի մը սա տողը .

«Չ'աճիր ան, եւ հաւանական չէ որ մահուընէ յետոյ անոր գոյութիւնը տեսէ : »

Բայց Աւրոս ետընկզմանոցին եզերքը ծոած էր, ճակատը քրախնքի մէջ թաթխուած, եւ բեւը կափ-կանանչ, երկու ձեռքը ստամոքսին վրայ :

Սաղուկեցիները մեծ յուզում մը կեղծեցին .

— Կետեւեալ օրը պատարագչութիւնը իրենց զարձուեցաւ . — Անտիպաս յուսահատութիւն կը թափէր . Վիտելլիոս անխուով կը մնար . իր անձկութիւնները սաստիկ էին սակայն . ամէն ունեցածը կը կորսնցնէր եթէ իր որդին չեղքէ հանէր :

Աւրոս, բոնի փսխելը դեռ չզաղբեցուցած, նորէն ուղեց ուտել :

— Մարմարի խարսուք տուէք ինձի, Նաբսոսի թերթաքար, ծովի ջուր, ինչ կ'ուզէք տուէք : Լոգանք մը առնե՞մ արդեօք :

Չիւն կերաւ . յետոյ, վարանելով Կոմագիւնէի մտեղէնի մը եւ վարդագոյն կեանքիներու միջեւ, որոշում տուաւ մեղրալից զգումներ ուտելու : Ասիացիին կ'արմննար վրան . այդ ընկղուզանոցական կարողութիւնը զարմանա-

հրաշ էակ մը կը յայտնէր բարձրագոյն ցեղի մը պատկանող :

Յուշի երիկամունք մեծարեցին , սոնէտներ , սոխակներ , որթի տերեւներու մէջ մսի յօշուածքներ . եւ քահանաները յարութեան վրայ կը վիճէին . Ամմոնրոս , Պղատոնիկեան Փիլոնին աշակերտը , զանոնք տխմար կը համարէր , եւ այդ բանը կ'ըսէր Յոյներու սրտնք պատգամները կը ծաղրէին : Մարկելլոս եւ Յակոբիբարու մօտեցած էին : Առաջինը երկրորդին կը պատմէր այն երջանկութիւնը զոր զգացած էր Միթրայի մկրտութիւնն ընդունելով , եւ Յակոբ կը հրաւիրէր զայն Յիսուսին հետեւելու . արմաւենոյ եւ մուշափ գինիներ , գինիներ Սաֆէթի եւ Բիբլոսի , ամբոքներէն կը հոսէին խառնարաններուն մէջ , խառնարաններէն ըմպանակներուն մէջ , ըմպանակներէն կոկորդներուն մէջ : կը շողակրատէին . ամէն մարդ սիրտը կը բանար : Շասիմ , թէպէտեւ Հրէայ , մոլորակներ պաշտելը այլ եւս չէր ծածկեր : Ափաքացի խանութպան մը վաշկատուններ կ'ազնեցընէր՝ Հիերապոլսոյ տաճարին սքանչելիքները մանրամասնելով . եւ կը հարցընէին թէ ուխտագնացութիւնը ո՞րքան ծախքի կրնար հատիլ : Ուրիշները իրենց բնիկ կրօնքին վրայ կը գուրդուրային : Գերման մը , գրեթէ կոյր , կ'երգէր երգ մը որ կը ներբողէր Սկանդինավիոյ այն հրուանգանը , ուր աստուածները կ'երևան՝ իրենց զէմքին ճառագայթներովը . եւ մէկ քանի Սիքսմցիներ տատրակ չկերան , Ագիմա աղանին յարգելու համար :

Շատերը կը խօսակցէին ոտքի վրայ կեցած , սրահին մէջտեղը . եւ շունչերուն գոլորչին աշտանակներուն ծուխին հետ օդին մէջ մառախուղ մը կը ձեւացընէր : Փանուէլ պատերուն տակէն անցաւ : Նորէն գացեր երկինքը զննորէր , բայց մինչեւ Չորրորդապետը չյառաջացաւ . վախնալով որ իւր կը կաթի վրան , օրովհետեւ իւրի բիծերը Սեննացեոց համար մեծ պղծութիւն կը համարուէին :

Հարուածներ թնգացին զգեակին գրանը հաւե :

Հիմա ամենքը գիտէին որ Եւքանան հոն փակուած կը պահուէր : Մարդիկ ջահերով կածանէն վեր կը մագլցէին . սեւ զանգուած մը հեղեղատին մէջ կը զեւար . եւ ատեն ատեն կ'ոռնային՝ «Եւքանա՛ն , Եւքանա՛ն :»

—Ամէն բան կը խանդարէ , ըսաւ Յովնաթաս :

—Ա՛լ ստակ պիտի չկրնանք շահիլ՝ եթէ շաբունակէ : աւելցուցին Փարիսեցիները :

Եւ զանգամներ կը տեղային :

—Պաշտպանէ մե՛զ :

—Վերջ մը դնելու է :

—Կրօնքը երեսի վրայ կը ձգես :

—Ամբարիչ՝ տ ինչպէս բոլոր Հերովդէսները :

—Ո՛չ ձեզի չափ , պատասխանեց Անտիպաս , իմ հայրս է որ ձեր տաճարը կառոյց :

Այնատեն , Փարիսեցիները , տարագրեալներուն տղաքը , Մատաթեանց կողմնակիցները , Չորրորդապետին երեսին զարկին իր ընտանիքին ոճիրները :

Մրածայր զանկեր ունէին , քսամոտ մօրուք , անդօր ու շար ձեռուբներ , կամ սափաքիթ զէմք մը , խոշոր կլոր աչքեր , ցլաշունի կերպարանք : Տասներկու հոգի մէկանց , զպիր ու քահանայի ծառայ , ողջակէզներուն թափթըփուքովը սնած , մինչեւ բարձրաւանդակին ոտքը խոյացան . եւ դանակներով կը սպառնային Անտիպասին , որ զանոնք կ'առակէր , մինչգեո Սագուկեցիները թոյլ կերպով մը կը պաշտպանէին զինքը : Նշմարեց Մաննային , եւ նշան ըրաւ որ երթայ , որովհետեւ Վիտելլոս իր բռնած ձեւովը կը հասկցընէր թէ այդ բաները իրեն հետ վերաբերութիւն չունէին :

Փարիսեցիները , իրենց եռնկողմանոցնէրուն վրայ մնացած , զիււական կատաղութեան մը մէջ ինկան : Առջեւին զանուած պնակները կտորտեցին : Իրենց մեծարած էին Մեկինասի սիրական խորտիկը , վայրի էչ , գարշելի միս մը :

Աւլոս զանոնք ծաղրեց իշու գլխուն առիթով , զոր՝ ըսուածին հայելով՝ կը պատուէին , եւ խոզէն զանելուն մասին մէկ քանի հեղնաբանութիւններ արձակեց : Անշուշտ ասոր պատճառը այն էր որ այդ խոշոր անասունը իրենց Բաքոսը սպաններ էր . եւ զինին չափազանց կը սիրէին , քանի որ տաճարին մէջ ոսկի որթեատունկ մը գտնուած էր :

Քահանաներն իր խօսքերը չէին հասկնար : Փինէէս , ծագմամբ Գալիլեացի , չուզեց թարգմանել : Այն ատեն տարապայման բարկութիւն մը եկաւ վրան , մանաւանդ որ Աւ

սխալներն վախ զգացած եւ անյայտացած էր . ու՛
ճաշն ալ անախորժ կը թռչէր իրեն , կերա-
կուրները վարնոց էին , պէտք եղածին չափ
չծալտուած : Հանդարտեցաւ տեսնելով ասորա-
կան ոչխարի դմակներ , որոնք ճարպի ծրար-
ներ են :

Հրէաներուն նկարագիրը պժգալի կ'երեւ-
ւար Վիտելլիոսին : Անոնց Աստուածը կրնար
Մողորը ըլլալ , որուն բագինները տեսեր էր
ճամբուն վրայ . եւ մանկազոհերը միաքը եկան ,
ինչպէս եւ պատմութիւնը այն մարդուն
որ անոնցմով խորհրդաւորապէս կը պա-
րարուէր : Իր Լատինի սիրտը զլուան-
քի խառնուք մը ունեցաւ անոնց անհե-
րող ոգիէն , անոնց պատկերաբեկ մոլեգ-
նութենէն , անոնց անբանի խոչընդոտութենէն :
Անթիիիւպատոսը կ'ուզէր մեկնիլ : Աւլոս չհա-
ւանեցաւ :

Պատմութեանը մինչեւ ազգրերը վար քաշած ,
փոռուեր մնացեր էր ուտելիքներու շեղջակոյտի
մը ետեւ , այնչափ թխմուած որ ա'լ չէր կրնար
ուտել , բայց յամառելով անոնցմէ չզատուել :

Ժողովրդին բորբոքումը աճեցաւ : Անկա-
խութեան ծրագիրներ բերններուն փախուցին :
Իսրայէլի փառքը կը յիշէին : Բոլոր աշխար-
հակալները պատուհասուած էին : Անտիգոն ,
կրասոս , Վարոս . . .

— Թշուառականնե՛ր , ըսաւ Անթիիւպա-
տոսը , որովհետեւ ասորերէն կը հասկնար .
թարգմանը ուրիշ բանի չէր ծառայեր բայց
եթէ պատասխանելու համար իրեն ժամանակ
վաստկցնելու :

Անտիպաս շուտով մը կայսեր միտալը հանեց ,
զողզալով զննեց , ու պատկերին կողմը
Վիտելլիոսին դարձուց :

Ոսկի վերնատան տապակները յանկարծ բա-
ցուեցան , եւ կերոններուն լուսափայլութեանը
մէջ , իր ստրուկներովն ու ծափկոտրուկի
դրասանգներով պաշարուած , Հերովզիա երեւ-
ցաւ , — գլուխը ասորեստանեան խոյր մը դրած
զոր ճնօտակապ մը ճակտին կը կապէր . մազերը
ոլորածեւ կը թափէին շիկակարմիր ասուիէ
պեպլոսի մը վրայ՝ թեղանիքները երկայնքն
ի վար ճեղքուած : Քարեղէն երկու հրէշ-
ներ , Ատրիդեանց գանձին հրէշներուն հան-
գունակ , դրանը դէմ կը ցցուէին , եւ անոնց
մէջտեղը Հերովզիա կարծես Կիւբէղէն էր՝ առ-
իւծները երկու քովը կեցած . վանդակապատին

բարձունքէն որ Անտիպասին գլխուն վերեւ կը
կանգնէր , ձեռքը սկահակ մը բռնած , գոչեց .

— Շա՛տ ապրի Կեսարը :

Վիտելլիոս , Անտիպաս եւ քահանաները
կրկնեցին այս մեծարանքը :

Բայց սրահին խորէն դարմանքի ու հիացման
բզղիւնմը լուեցաւ : Աղջիկ մը ներս մտեր էր :

Կապտորակ քողի մը ներքեւ որ կուրծքն ու
գլուխը կը գոցէր , կ'որոշուէին աչքերուն ա-
ղեղները , ախանջներուն քալկեղոնները , մոր-
թին ճերմկութիւնը : Աղաւնիի վզի գոյն մե-
տաքսէ քառակուսեակ մը , որ ուսերը կը ծած-
կէր , մէջքին վրայ բռնուած էր ոսկեհուռ գո-
տիով մը : Սեւ վարտիքը մանրագորներով ցան-
ցընուած էր , եւ մեղկ ձեւով մը կը շաչեցընէր
քովերբի ալուամաղէ պղտիկ հողաթափները :

Բարձրաւանդակին կատարը համեմուտ , քողը
հանեց . Հերովզիա՛ն էր , ինչպէս աստիճով իր ե-
րիտասարդութեան օրերուն : Յետոյ , սկսաւ
պարել :

Ոտքերը իրարու առջեւէ կ'անցնէին , սրբն-
զին ու զոյգ մը ճակգարանի կշռութեանը համե-
մատ : Կլորիկ բազուկները մէկը կը կանչէին որ
միշտ խոյս կուտար : Չանի կը հալածէր աւելի
թեթեւ քան թիթեռնիկ մը , ինչպէս հետաքրք-
րիք Բսիքէ մը , եւ թուշելու պատրաստ կը
թուէր :

Գինգրասին մահագուշակ հնչիւնները ճակգա-
րաններուն յաջորդեցին : Վհատութիւնը կը հե-
տեւէր յոյսին : Իր կեցուածքները հառաչանք-
ներ կ'արտայայտէին , եւ ամբողջ անձը այն-
պիսի թուլացում մը որ մարդ չէր դիտեր թէ
աստուծոյ մը վրայ կ'ողբա՞ր թէ չէ՞ անոր
զգուանքին մէջ կը մարմրէր : Կոպերը կիսա-
փակ , մէջքը կը զալարէր , փորը կը ճօճէր
ալիքի վէտվէտանքներով , երկու ծիծերը կը
զողզողացնէր , ու դէմքը անշարժ կը մնար ,
եւ ոտքերը կանդ չէին առներ :

Վիտելլիոս զայն բաղդատեց Մեսսաեր մեջկա-
կատակուհուցն : Աւլոս նորէն կը փսխէր : Չոր-
րորդապետը երազի մը մէջ կը կորսուէր , եւ
այլ եւս Հերովզիային չէր մտածեր : Կարծեց
զայն տեսնել Սաղուկեցիներուն մօտ : Տեսիլքը
հեռացաւ :

Տեսիլք մը չէր : Մաքբերոսէն հետու Հերով-
զիա կրթել տուած էր իր Սողոմէ աղջիկը , զոր
Չորրորդապետը պիտի սիրէր . եւ դազափարը
աղէկ էր : Հիմա ապահով էր ասոր :

Յետոյ , մուլեգնու մը ձեւացուց սիրոյն որ յազենալ կ'ուզէ : Պարեց Հնգկաստանի քրմուհիներուն : Չրվէժներու Նուբիացի կիներուն . Լիդիոյ բաքանտներուն պէս : Մարմինը ամէն կողմ կը ծոէր , փոթորկէն սասանող ծաղկի մը նման : Ականջներուն շողակները կը ցատքէին , կանակին մետաքսը կը փաղփէր , բազուկներէն , ուրբերէն , զգեստներէն կը ժայթքէին աներեւոյթ կայծեր որ դիտողները կը հրդեհէին : Տաւիղ մը երգեց . բազմութիւնը ճայթիքներով պատասխանեց անոր : Սրունքներն իրարմէ հեռացնելով՝ առանց ծունկերը կքելու , աջպէս լաւ դէպ ի վար կորացաւ որ դունչը տախտակամածին կը քսուէր . եւ ժուժկալութեան վարժուած վաչկատունները , ցոփութեան մէջ վարպետ հոռմայեցի զինուորները , ժլատ հարկահանները , վէճերէն ցաւկոտած ծեր քահանաները , ամենքը՝ ռնգունքնին ուռեցած , ցանկութենէ կը դողային :

Ապա , Անտիպասի սեղանին շուրջը դարձաւ , խելայեղօրէն , ինչպէս պտուաքը վհուկներուն : Ու ձայնով մը զոր հեշտանքի հեծկտանքներ կը հատկոէին , «Եկո՛ւր , եկո՛ւր» կ'ըսէր անոր Անտիպաս : Ան կը զառնար միշտ . թըմբուկները պայթելու աստիճան կը հնչէին . ամբողջ կ'ոտնար : Բայց Չորրորդապետը աւելի ուժով կ'պոռար . «Եկո՛ւր , եկո՛ւր : Քուկը թող ըլլայ Կափառնաու մը , Տիրերիոսի դաշար , միջնաբերդս , թագաւորութեանս կէ՛սը :»

Ձեռքերուն վրայ նստուեցաւ կիցաւ ան , պարչապարներն օդին մէջ . այդպէս անցաւ բարձաւանդակին վրայէն՝ մեծ բղէղի մը նման . եւ յանկարծ կանգ առաւ :

Մոծրակն ու ողնայարը ուղիղ անկիւն մը կը ներկայացնէին : Գոյնզգոյն պատեանները ուրոնք իր սրունքները կը փաթաթէին , ուսին վրայէն անցնելով ծիածաններու պէս , իր գէմքին կ'ընկերանային՝ դետնէն թիզ մը վեր : Շրթունքները ներկուած էին , յոնքերը շատ սեւ , աչքերը գրեթէ ահաւոր . եւ ճակտին վրայ պղտիկ կաթիլներ կ'երեւային ինչպէս զսլորչի մը ճերմակ մարմնաբի վրայ :

Ան չէր խօսեր : Երկուքը իրարու կը նայէին :

Մասներու շաչիւն մը լսուեցաւ վերնատունէն : Սողոմէ գնաց հոն ելաւ , ու երեւցաւ նորէն . քիչ մը ձեթեւեթելով՝ մանկական ձեւով մը , սա բռները արաւտանեց .

— «Վ'ուզեմ որ ինձի տաս , սկուտիղի մը վրայ , գլուխը . . . » Անունը մոտցեր էր , բայց

աւարտեց ժպտելով՝ «Եւքանանին գլուխը :»

Չորրորդապետը ինք իր վրայ կքեցաւ ջախջախուած :

Իր խոստումէն կաշկանդուած էր , եւ ժողովուրդը կը սպասէր : Բայց մահը զոր իրեն գուշակած էին , ուրիշի մը վրայ անդի ունենալով , թերեւս իրմէ պիտի հեռանար : Եթէ Եւքանան իրօք Եղիան էր , կրնար ինքզինքը ազատել . եթէ Եղիան չէր , սպանութիւնը այլ եւս կարեւորութիւն չունէր :

Մաննայի անոր քովն էր , ու միաքը հասկըցաւ :

Վիտելլիոս ետ կանչեց զայն , եւ անցարտը յանձնեց անոր , որովհետեւ պահակներ փոսին շուրջը կը կենային :

Թեթեւացում մը յառաջ եկաւ : Վայրկեանէ մը , ամէն բան լմացած պիտի ըլլար :

Սակայն , Մաննայի դործը շուտով տեսնող մարդ չէր :

Ներս մտաւ նորէն , բայց սակն ու վրայ եղած :

Քառասուն տարիէ ի վեր , դահճի պաշտօն կը կատարէր : Ինք էր որ Արիստոբուլը ջուրի մէջ հեղձամահ էր ըրեր , Ալեքսանդրը խեղդեր , Մատաթիան ողջ ողջ այրեր , Աոսիմը , Պապսը , Յովարը եւ Անտիպատոսը գլխատեր . եւ հիմա չէր համարձակեր Եւքանանը սպաննել : Ակռաները կը կափկափէին , ամբողջ մարմինը կը սրսրփար :

Փոսին առջեւ նշմարած էր Սամարացուց մեծ հրեշտակը , աչքերով համակ ծածկուած , եւ որ անսահման սուսեր մը կը ճօճէր կարմիր ու բոցի պէս ատամնաձեւ : Երկու պինուոր հետը բերեր էր որպէսդի իր ըսածին վկայ հանդիսանային :

Անոնք ըսին թէ բան մը չէին տեսած , բաց ի հրէայ գնդապետէ մը որ իրենց վրայ նետուեր էր , եւ որ այլ եւս գոյութիւն չունէր :

Հերովդիայի կատաղութիւնը դուրս պոռթկաց գոհիկ ու արիւնոտ նախատինքներու հեղեղով մը : Եղունգները կոտորեց վերնատան վանդակահիւսքին վրայ , եւ քանդակուած երկու առիւծները կարծես իր ուսերը կը խածնէին ու իրեն պէս կը մռնչէին :

Անտիպաս անոր օրինակին հետեւեցաւ , որովհետեւ քահանաները , զինուորները , Փարիսեցիները , ամենքը վրէժխնդրութիւն կը պահանջէին , եւ միւսները զայրացած կ'երեւային որ իրենց զգալիք հաճոյքը կ'ուշացուէր :

Մաննայի զուրս ելաւ երեսը ձեռքերովը գոցած :

Կոչնականները ժամանակն աւելի երկայն գտան քան առջի հեղուն : Կը ձանձրանային :

Յանկարծ , ոտնաձայն մը նրբանցքներուն մէջ արձագանգուեցաւ : Սրանեղութիւնը անհանդուրժելի կը դառնար :

Գլուխը ներս մտաւ . — Եւ Մաննայի զայն մագերէն կը բռնէր , իր բազուկին ծայրը , ծափահարութիւններէն խրոխտացած :

Սկուտեղի մը վրայ դրաւ զայն , եւ Սոլոմէին մատոյց :

Յամբարար գլուխը բարձրացաւ վերնատունը . քանի մը վայրկեան յետոյ , նորէն վար բերուեցաւ այն պառաւ կնկան ձեռքով զոր Չորրորդապետը տեսեր էր առտուն տան մը տամալին վրայ , եւ քիչ առաջ՝ Հերովդիայի սենեակը :

Ետ քաշուեցաւ չտեսնելու համար : Վիտելլիոս անտարբեր նայուածք մը նետեց :

Մաննայի բարձրաւանդակէն վար իջաւ , եւ գլուխը ցուցուց հռովմայեցի գնդապետներուն , յետոյ բոլոր անոնց որ այդ կողմը կերակուրի նստած էին :

Ամենքը գննեցին :

Գործիքին սուր շերտը , վերէն վար սահելով , կզակը կարած էր : Կծկում մը բերնին անկիւնները կը ձգտեցնէր . մօրուքին վրայ արիւն կար թափթփած , արդէն մածուցիկ . փակ կոպերը աժգոյն էին խեցիներու նման , եւ բազմաստնեղեանները չորս գին ճաճանչ կ'արձակէին :

Քահանաներու սեղանը հասաւ գլուխը . Փարիսեցի մը հետաքրքրութեամբ առաւ վեր վար դարձուց . եւ Մաննայի , զայն շտկելով , Աւլուսին առջեւը դրաւ , որ արթնցաւ այդ ձայնէն : Իրենց թարթիչներուն բացուածքէն , մեռած բիբերը եւ մարած բիբերը կը թուէին բան մը ըսել իրարու :

Յետոյ , Մաննայի զայն ներկայացուց Անտիպասին . արցունքներ վազեցին Չորրորդապետին աչքերն ի վար :

Ջահերը կը մարէին : Կոչնականները մեկնեցան , եւ սրահին մէջ Անտիպասը մնաց միայն , ձեռքերը քունքերուն դրած , ու միշտ նայելով կարած գլխուն , մինչդեռ Փանուէլ սրահին մեծ թեւին մէջտեղը կանգնած , բազկատարած , աղօթքներ կը մրմնջէր :

Այն պահուն ուր արեւը կը ծագէր , երկու մարդիկ զորատենով Եւքանան ինքն իսկ զրկած էր , եկան յանկարծ , այնքան աստիճան ի վեր սպասուած պատասխանը բերելով :

Չայն յայտնեցին Փանուէլին , որ հրճուեցաւ :

Յետոյ անոնց ցոյց առաւ դժնկտեսիլ առարկան , սկուտեղին վրայ , խնջոյքին մը նացորդներուն մէջտեղը . մարդոցմէն մէկը ըսաւ իրեն .

— Մխիթարուէ՛ : Ասի՛ մեռելներուն քովն իջեր է Քրիստոսին գալուստն աւետելու :

Եստեանցին հիմա կը հասկնար այն խօսքը թէ՛ «Որպէսզի ան մեծնայ , պէտք է որ ես փոքրանամ» :

Ու երեքը մէկանց , Եւքանանի գլուխը առնելով , Գալիլեայի կողմը գացին :

Եւ որովհետեւ գլուխը շատ ծանր էր , զայն փոխնիփոխ կը կրէին :

ԿԻՒՍԹԱՎ ՅԼՈՊԷՌ

Թարգմ . Ա . 2

Լ Ա Յ Գ Ն Ր Զ

— 0 —

2

ԱՌ ՓԱՐԱՄ ԶԱՅԱ

Դո՛ւ կը բաշխես կենդանատու զօրութիւն , Փարամգատա , տիեզերաց գեազ անհուն :

Խոր անտառներն որ ծուփ ի ծուփ դարէ դար կը մըրմընջեն կենդանութեամբ անդադար , Գետերը վեհ , ծովերը մեծ ըսպիտակ , Պայծառ լեռներն ալ որ ունին ձիւնէ թագ , Անապատ տեղն ուր բաշարձակ ձին զամբիկ կը խըրխընջէ վազվազելով գեղեցիկ , Հորիզոններն անձայն եւ մէկն օղաչու , Եւ մըթութիւնն անբաւութեան ստուերածուկ կը գողգոջեն երբ կը շքնչես , ո՛վ հոգի : Ոլորելով Զողիակոս Օձն ագի

Կը գրկէ գրեզ՝ եւ դուն զանի կը գրկես՝
Ամենուրեք կը ծաւալիս բոցակէզ :

Դո՛ւ կը բաշխես կենդանատու զօրութիւն ,
Փարամզատա , տիեզերաց գետգ անհուն :

Երբ Առաւօտն ոսկի խընձոր մը խածած
Մեզ կը նայի երկնից զըռնէն կիսաբաց ,
Կը ծիծաղի ուրախութեամբ շողաւէտ ,
Դուրս ելլելով Աղջամուղջէն բազմազէտ ,
Մենք կը կանգնինք ամպիկներու տակ պայ-
ծառ ,

Կ'աղաղակենք առ քեզ , ո՛վ կեանք հրաշա-
փառ ,

Բարի՛ եղիք դու մեզ , եղիք ողորմած ,
Փրկէ՛ ըզմեզ տըխրութենէն միգամած
Ներշնչելով անմահական սուրբ աւիւն .
Մի՛ տար լըսել մեզ ողբաձայն սօսաւիւն ,
Եւ թող կապած նըւաստութեան գօտի պինդ
Մենք մեր ձեռքով պատրաստենք զոյգըն փո-
խինդ :

Դո՛ւ կը բաշխես կենդանատու զօրութիւն ,
Փարամզատա , տիեզերաց գետգ անհուն :

Տիեզերաց արբեցութի՛ւն աստղալից ,
Դու փափա՛ք , դու ցա՛ւ , դու անեղըր կըս-
կիծ ,

Որ լոյս աչացդ հանդէպ չունիս թանձրը քող ,
Ո՛հ , մարդկային վըշտին եղիք օգնական ,
Խաղաղութիւնն ըսկըզընական պարգեւէ
Եւք խոնջ՝ բոցոտ , տըւընջաբեր արեւէ ,
Խոնջ՝ մութ բաղդէն , կը փափաքի քունն ըլ-
լալ :

Թող թարթափներն որ կը ցանկան ա՛լ չըլալ
Նոր անտիւքի մ'ակընկառոյց չըմընան ,
Ա՛ռ անոնցմէ լոյսըդ՝ պատրիչ մըշտական :

Դո՛ւ կը բաշխես կենդանատու զօրութիւն ,
Փարամզատա , տիեզերաց գետգ անհուն :

Փրկէ՛ եւ զիս . մի՛ ընեք զիս մասանորդ
Տառապանացըդ խիստ երկար՝ եւ հազորդ .
Վաղընջական ափանց վըրայ բոնայի
Լուսնի մը տակ որ կիսամահ կը նայի ,
Ուր բընաջինջ եղած է կեանք ամենայն՝

Գերակատար Ոչընչութիւն եւ ունայն
Թող դու ինձի գանեկ , թող դու վայելել .
Թող դու ինձի սըտութենէ դուրս ելլել ,
Անառաւօտ գիշերներու հիւր ըլլալ ,
Թող անարատ խաղաղութեան ամբաւ բալ
Խարէութեանց վըրայ իջնայ ծաւալի ,
Եւ զիս դարձուր չըպոյութեան ցանկալի :

Դո՛ւ կը բաշխես կենդանատու զօրութիւն ,
Փարամզատա , տիեզերաց գետգ անհուն :

Է
ԾՆՎԱԵՈՒԼԸ

Լըճին ափանց մօտ , խոտերու մէջ նըստած ,
Շընչելով վառ օդ մը ոընդամբ թուխ ու թաց,
Մեծ սեւախայտ կովերն սուշած կ'որոճան :
Միջօրէի շողափայլ տօթն անվախճան
Կարձեւ փոշի մը զեղնագոյն կը ցանէ :
Կը թափթըփին բոցեր անէն կողմանէ .
Եւ բըզզելով ճանճեր անլուռ անձանձիր
Մերթ կը խայթեն զանոնք : Երկինք մ'ոսկեծիր
Կը տոչորէ զաշխարհ , լեռներն ու դաշտեր :

Նախըրարձներն ալ , որ փըռուած խոտն ի վեր
Քըրտնաթաթախեւ կարմրաթուշ՝ քունկ՝ ըլլան
Կը թասին հարթ արեւուն տակ անսահման .
Բայց բառաչիւն մ'ահաւոր յա՛նկարծ անա
Լըճին ափանց միւս կողմանէ կը գոռայ—
Ոտքի կ'ելլեն կովերը մեծ կը հարթնուն ,
Ոտքի կ'ելլեն նաեւ մարդիկ ծանրաքուն :
Կը բարձրանայ ձայնը լերանց խոր ծոցէ
Ո՛հ , ծովացու է , կ'ըսեն , կով կը գործէ :
Ու խըռոված , մարդ ու դաւար կը փախչին
Ջարհուրելով մօտութենէն լուռ լըճին .
Բայց ան ողորկ է , պըզընձի մը նըման ,
Ալիքներուն վըրայ բոցեր կը լողան :

ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆ

Հ. ԵՐԵՄԵԱՆԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ

«Բազմավէ գոյին Հ. Երեմեանը գայթակղած կը թուի «Ամբոխ»ը վերնագրով յօդուածիս մէջ Արմաշի Աստուածամօր պատկերին ուղղուած մէկ քանի անպատկառ անուկաններ գտած ըլլալէն: Եւ չբաւականանալով բարոյականի պզտիկ քարոզիչը զոր կը կարգույ ինծի այս առթիւ, վերագառուելին իր հողաթափներէն վեր կ'իւլէ և գրականութեան դասեր տալու գուարճալի փորձութիւնը կ'ունենայ: Մտադիր ըլլալով մօտակայ յօդուածի մը մէջ «Բազմավէպ»ին գրական արդի կացութեանը մասին գրել մանրամասնօրէն ինչ որ կը մտածեմ, առայժմ միմիայն բառ մը պիտի ըսեմ Հ. Երեմեանին «բարոյականին» վրայ:

Նոյն փութամբ հանդարտեցնել մեծարոյ վարդապետը, անականներս Աստուածածնին անձին չեն ուղղուիր (եմ պարբերութիւնս ծաղրայեղօրէն յատակ է, և այդ շփոթութիւնը Հ. Երեմեանին իմացական կարողութեանց վրայ փայլուն գաղափար մը չի տար), անոնք կ'ուղղուին Արմաշի պատկերին (և ես կը կարծեմ թէ պատկերի մը ազեղ կամ գեղեցիկ ըլլալը յայտարարելը բարոյականի հետ ո և է յարաբերութիւն չունի):

Արդէն ի՞նչ կեղծաւոր, ի՞նչ ողբալի ըմբռնում է բարոյականի, որուն համեմատ միեւնոյն Երեմեանը լուսութիւն կը պահէ Յրմանեանի մը դաւածան ու ցոփ կեանքին հանդէպ՝ այն պահուն ուր բովանդակ հայ մամուլը համակարծիք է այդ մասին իր զգուշանքն ու զայրոյթը յայտնելու, և կը գայթակղի երբ անկեղծ ու իր բառերը չժամմնող գրագետ մը Յրմանեանը կը ցույցնէ «այնպէս ինչպէս որ է»:

Աւելին կայ: Բալֆայեան անուն երեսասարդ մը թիֆլիսի արուեստասէրներուն կողմէ Բարիկ կը զբոսի գերասանութիւն ուսանելու. փոխանակ ուսանելու, այդ պարտնը օրին մեկը ինքզինքը կը ներկայացնէ իբրև «հաշակաւոր ողբերգուն Պոլսոյ հայկական թատրոնին» ու «զո՛հ մը թրքական բարբարոսութեան», և այդ երկու կեղծ տիտղոսներով, «Թեմալ» կը խաղայ բարիզեան հասարակութեան առջև. իր բացարձակ անլարժուութիւնը (հետևաբար իր ստախոսութիւնը) երևան կ'ելլէ այդ հըրէշային ներկայացման մէջ, և առով մեր ազգային արժանապատուութիւնը կ'արատաւորուի: «Անահիտ»ը իրեն պարտք կը համարի գիմնակազերծ ընել այդ պարտնը, որուն համար «խաչագող»էն տարբեր բառ չկայ հայերէն լեզուին մէջ: Երբ, սպառնութեամբ կը տեսնեմ որ այդ տխուր տիպարը պաշտպանութիւն կը գտնէ նոյն Հ. Երեմեանին կողմէն, «Բազմավէպ»ի նոյն թուոյն մէջ:

Հ. Երեմեան կը թուի շլիշել որ «Միակ» պատճառը որուն համար «Անահիտ»ը ձաղկեց Բալֆայեանը, անոր «կեղծաբարական» վարմունքն էր (եթէ իբրև պարզ ուսանող ներկայացում տուած ըլլար, չպիտի զբաղէինք իրմով), և կ'երևակայէ թէ «կուսակցական նկատումներ»(!) իրանք ունեցած ըլլալ, և կը պատգամէ՝ «Այսպիսի հայուն մտքի և արհեստի գործիչները ջանալու ենք աւելի խրախուսելու քան թէ վհատեցնելու»:

Տաղանդ և աշխատութիւն ցոյց տուող ուսանողներ և սկանակներ խրախուսելու համար երբեք պէտք չեմ ունեցած Հ. Երեմեաններու յարգորին, և կը կարծեմ թէ

վերապատուելի քարոզչէն շատ աւելի յաճախ առիթ ունեցած եմ այդպիսիներուն դրականապէս իմանձնուիրութիւնս ապացուցանելու: Նոյն իսկ այդ Բալֆայեանին, որչափ տեսն որ կարծեցի թէ աշխատելու և զարգանալու փոփոք ունեցող ուսանող մըն է, ո և է աջակցութիւն չզուցայ: Սակայն, (և ըսե՛լ թէ ստիպուած եմ սա լալալիսեան ճշմարտութիւնը բացատրել մեր բարոյախօս վարդապետին) որչափ որ պարտք ունինք ստղանդաւորներն ու աշխատասէրները քաջալերել, նոյնչափ պարտք ունինք հարուածել խաբէբանները: «Անահիտ»ին յօդուածս գրելէս առաջ, տասն անգամ յարգորած էի Բալֆայեանը որ «հայ ողբերգուն» ներկայանալու գաղափարէն ետ կենայ, և աշխատի: Մտիկ շըրաւ, Թեմալ ու ներկայացուց, ինքզինքը կոչուեց baron (!) Calfayan, célèbre tragédien du théâtre armenien de Constantinople (!). և Հ. Երեմեանը կ'ուզէր որ այս սրիկայական արարքին առջև անտարբեր մնայի: Կը հարցնեմ Հ. Երեմեանին, ի՞նչ պիտի մտածէր եթէ ո եւ է արարած մը Միթաբեան վարդապետի զգեստ հագնէր և զար Բարիկի մէջ բանաստութիւն մը արասանել փորձէր իբրև «անգամ Ս. Ղազարու վանքին»: Պարտքան միեւնոյնն է: Բարոյական զգացման քայքայումը, դատելու կարողութեան անկումը ի՞նչ զարհուրեցնող սասիճանի մը հասած է ուրեմն մեր հասարակութեան մէկ մասին մէջ, որ այս «պարզ» խնդիրը, որուն վրայ անհնարին է երկու տեսակ կարծիք ունենալ, կարենայ վէճի ենթարկուել: Խաբէբաներու նկատմամբ մեր հասարակութեան ընդհանրապէս ցոյց տուած թոյլ, անհող ու երբեմն մինչև անգամ ներողամիտ ընթացքն է որ անոնց թիւը մեր մէջ շատցուցած է և օտարներու առջև «խաչագող ժողովրդի» համբաւ մը շինած է մեզի: Եւ «բարոյականի» տեսակետով ասիկա շատ աւելի կարևոր խնդիր մըն է քան ո և է գորդի պարագան որ ամէն պատկերին ամէն կ'ըսէ, նոյն իսկ երբ պատկերը Աստուածածնինն է:

2.

Յ. Գ. կ'իմանամ որ Պոլսոյ «Բեզանդիոն»ին մէջ Բարիկեան թղթակից մը հրատարակէր է պատմութիւն մը, որուն համեմատ ես Բալֆայեանին հետ մենամարտելու գացեր եմ եղեր, բայց զենքերը տեսնելուս նուազեր ինկեր եմ եղեր(?!): «Շարժումին» մէջ Աղամեան անունով անհատ մը այդ դէպքին կ'ակնարկէ և ասկից կը հետեցնէ թէ Բալֆայեան խաչագողը «հանճար» մըն է և «հերոս» մըն է, իսկ ես՝ սարսփազար պզտիկ նախանձոտ մը: Կարելի է երեսակայել աւելի յստակ, որոտչարժ ու գողորիկ պատմութիւն: Գծրագողութիւնը հոն է որ սուտ է, — ինչպէս ըսլոր յստակ ու որոտչարժ պատմութիւնները: Ո եւ է մարդ որ ինք զինքը կը յարգէ, չի կրնար խաչագողի մը հետ մենամարտելու անպատուութիւնը յանձն առնել: Բաւականացայ այս կէտը բացատրելով այն երկու վկաններուն զոր Բալֆայեանը ինծի զրկեր էր եւ որոնք արդէն հայերէն չըխացող ու խնդրոյն ետեմանը անտեղեկ անձեր էին ու ինծի բացարձակապէս համակարծիք եղան երբ կացութիւնը պարզեցի իրենց: Բայց չեմ վտրմանար որ Բալֆայեանը այդ «մենամարտի գաշտին» մասովը հնարելու անամօթութիւնն ունեցած ըլլայ եւ Պոլսոյ հանրածանօթ «պախալն» իր թերթին մէջ զայն փութացած ըլլայ հրատարակել: Երկուքն ալ իրենց գրիին մէջն են:

Արդէն այս փառաբանին խնդիրը ինքնին ուրիշ բան չէ բայց եթէ խոշոր սուտ մը: Անոնք որ այդ քրտնաճերմակի տխրաբար պաշտպանելու համար կը յիշեն մէկ քանի ներքողակից երկտողներ որոնք անոր «Համալիթ» ի ներկայացմանը տախտակ երեւցան եւրոպական ալլ եւ ուլլ թերթերու մէջ, գիտնալու են որ այդ երկտողները անստորագիր են, գրուած են չէ թէ քննադատներէ, ալլ պարզ լրագրողներէ և այդ լրագրողներն ալ մեր «ողբերգութիւն» ինչ հասարակութեան են գլխաւորապէս իր «Պոլսոյ թատրոնին» և «Հայաստանի լեռներուն վրայ քաջած չարչարանքներուն» համար, և մասամբ ալ իր դիմադրութեան բնածին անուրանալի յատկութիւններէն գրուած ու խաբուած: Բացարձակապէս սխալ է կարծել թէ փառաբան «Համալիթ» յաջողութեամբ ներկայացուց: Այնչափ գէշ խաղաց «Համալիթ» որչափ «Թիթիլլո»ն, եթէ կարելի է իսկ ալ ալ բաւը գործածել, քանի որ և ոչ իսկ դերը գոց սորված էր երկու հեղուկ ալ: Առաջին անգամ որ ճշմ. րիտ քննադատ մը, Ֆրանսիսք Սուսէն, եկաւ մեր «հանճար» ինչ ներկայացմանը հանդիսատես ըլլալու, արդիւնքը տեսանք: Թէ Սուսէն իր կրած տպաւորութիւնը ո՞րքան ազմկալից ու մեր ազգային արժանապատուութեանը համար ո՞րքան վիրաւորիչ կերպով մը արտայայտեց այդ երկու թերթի աւարտին, այդ մասին կարող են վկայել այն բոլոր բարեգաւթակ Հայերը որոնք ներկայ էին:

Հիմա բառ մը ունիմ անցնելու, և ուլլեւ փակուած կը նկատեմ այս տաղտկալի պատմութիւնը, որմով զիջոյ զբաղիլ՝ միմիայն մեր հանրային բարոյականին տեսակէտով անոր անեցած կարեւորութեանը համար: Թիթիլի «Տարագը», վեներտի «Բազմապէս» և վառնայի «Շարժում» քառօրեայ «հանճար մը» կը ներկատեն. շատ լաւ. կ'առաջարկեմ այդ երեք թերթերուն որ այդ պարտնը հրաւիրեն ներկայացում մը տալ իրենց քաղաքին մէջ: Մանաւանդ թիթիլի ու վառնայ թատերական ներկայացումները անպակաս են. շատ գիւրիւն է այդ երկու քաղաքներուն մէջ այսօր փառաբանական ներկայացումը կազմակերպել. թող մօտէն տեսնեն զինքը, և այն ատեն հետաքրքիր պիտի ըլլամ իրենց տպաւորութիւնը իմանալու. ասի՝ «հանճարի» ն համար:

Փառով բուն խնդրոյն, —ինչ ալ գրեն, ինչ ալ ըսեն, ինչ ալ ընեն, — և ճամբու վրայ մեր խաչագողին արձակած «Թուլումպաճի» ի բացառանչութիւնները չեն որ պիտի արդիւնեն զիս — ամէն անգամ որ փառաբանը համարձակի ներկայանալ եւրոպական հասարակութեան՝ իբրև «Պոլսոյ թատրոնին մեծ ողբերգու», առաջուց դիմակազերծ պիտի ընեմ զինքը:

«ԱՄԲՈՒՍՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»

(ԴԻՓՅԱԿ N. 5, 1899 Մայիս)

— 00 —

Յեղափոխականութիւնը հիմնուած է ընդհանուր բացասութեան վերայ: Բացասութեան այդ ընդհանրութիւնն է, բացարձակութիւնն է որ յեղափոխական բոլոր ծրագիրները մեզ համար այնքան պարզ եւ պարզիչ է դարձնում: Բայց եւ հէնց այդ բացարձակութիւնը յեղափոխական դատողութիւնները միակողմանի եւ սխալ լինելուն պատճառն է դառնում:

«Մարդիկը հրեշտակ են» • Այս դատողութեան վերայ յեղափոխական ոգին անուամ է հետեւեալ հակազդեցութիւնը՝ «Մարդիկը սատանայ են»: Առաջին կարծիքը կարող է սխալ լինել, իսկ զորանից՝ երկրորդը, նրա հակադրութիւնը, ճիշդ չէ դառնում: Ամենաճիշդը կը լինէր, օրինակ, ասել. «Իրենց բնաւորութեան մէջ մարդիկ ունին ինչպէս հրեշտակային, այնպէս եւ սատանայական յատկութիւններ»։ Բայց յեղափոխականութիւնը այսպիսի յարաբերական դատողութիւններով դուրս չէ գալիս հրապարակ. եւ, գուցէ, դուրս էլ չէ կարող գալ: Կարելի է եւ կրեւթով լը Պոնը իրաւացի է, ասելով որ միայն այն կուսակցութիւնը ազդեցութիւն եւ ապագայ ունի հասարակութեան մէջ, որը ունի պարզ միակողմանի եւ բացարձակ ծրագիր, լինի եւ այդ ծրագրերը ամբողջապէս անմիտ: Հաւանական է որ՝ գործնական տեսակէտից՝ այդպէս էլ պիտի լինի, բայց նորից կրկնում եմ, որ այդ չէ նշանակում թէ այդ ոգով յայտնած դատողութիւնները ճիշդ են:

Այսպիսի մաքիւր ծագեցին իմ մէջ, երբ կարգացի «Ամբոխային տրամաբանութիւն» յօդուածը Դրոշակի մէջ: Այդ յօդուածի վերայ արժէ կանգ առնել, որովհետեւ նա շատ բնորոշ է մեր յեղափոխական թերթերի համար: Երբ Հայոց հասարակութեան այն մասը որ կոտորածներից առաջ նայում էր մեր յեղափոխականների վերայ ինչպէս «միակ ազատիչների» եւ այն մասը որ երբեք նոցա չէր համակրում, կոտորածների ժամանակ եւ կոտորածներից յետոյ յանկարծ դարձրեցին զէպ ի ժընեւ ու Լոնդոն իրենց հարցական եւ յարձակողական հայեացքները, «Դրոշակի եւ Հեցակի խմբագրութիւնների դրութիւնը գժուարացաւ: Պահանջ եղաւ պաշտպանուելու «ներքին թշնամիների»

գէտ, ու անա այդ յեղափոխական թերթերի գրեթէ իւրաքանչիւր համարում սկսեցին երեւան գալ մի շարունակ ձեւած փոքր եւ մեծ յօդուածներ իրենց անվերջ յարձակումներով «հայկական դպիրների եւ փարիսեցիների» վերայ :

«Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը այդպիսի գրուածքներից մէկն է :

Այդտեղ կարգում ենք՝ «... Հայոց հասարակութեան որոշ շրջաններում տարածուած է այն անհեթեթ կարծիքը, թէ հայ յեղափոխականներն են հայկական սոսկայի կոտորածների իսկական պատճառը : » Գրօշակի կարծիքով այսպիսի կարծիքը սխալ է, «գարշելի եւ վնասակար» :

Երկու ձեռքով ստորագրում եմ :

Բայց ո՞րն է ճիշդը :

Գրօշակը շարունակում է. «Հայ յեղափոխականները ոչ միայն մաս չունին կոտորածների այդ իսկական պատճառներում, այլ եւ... (*)» եւ այլն :

Սորա հետ ամենեւին համաձայն չեմ :

Եթէ սխալ է այն կարծիքը, իբր թէ Հայոց կոտորածների մէջ «հայ յեղափոխականները իսկական պատճառն» են եղել, այդ չէ նշանակում որ նոքա ամենեւին մաս չունին այդ «իսկական» պատճառներում : «Post hoc, ergo propter hoc» տրամաբանութիւնը այդ յօդուածի հեղինակը անուանում է «ամբոխային տրամաբանութիւն» . շատ ուղիղ է : Իսկ ինչո՞վ է նորանից բարձր այն տրամաբանութիւնը, որը այս գէպքում գործածում է տրամաբանութեան երրորդ կանոնը— «կամ A կամ B, միջինը չէ կարող լինել— ցատքելով մի ծայրայեղութիւնից գէպի միւսը : Ի՞նչպէս անուանենք այսպիսի տրամաբանութիւնը . գուցէ, յեղափոխական տրամաբանութիւն . . . . .»

Չարմանալի՛ բան : Ինչպէս բերանացի խօսակցութիւններից մեր յեղափոխականների հետ, այնպէս եւ Գրօշակի եւ Հնչակի յօդուածներից երեւում է որ մեր յեղափոխականների երեւակայութեան մէջ ամբողջ հայ ազգը բաժանուած է միայն երկու մասի . մէկը հաւատում է որ Գրօշակն եւ Հնչակն են հայ ազգի միակ ազատիչները, միւսը՝ որ այդ յեղափոխական կազմակերպութիւններն են մեր ազգի միակ քանդողը : Միթէ յեղափոխական շրջաններից դուրս արքողջ հայ ազգը

այն կարծիքի՞ է, որ միայն յեղափոխականները յառաջ բերած են հայկական ջարդերը : Միթէ հայ հասարակութեանը մէջ չկա՞ն մարդիկ, որոնք ծիծաղելի կը համարեն առհասարակ հերքել յեղափոխութեան նշանակութիւնը՝ կեանքի, պատմութեան մէջ, որոնք չեն հերքում, սկզբունքով եւ հայկական յեղափոխութիւնը, բայց այնու ամենայնիւ ասում են . «Թէպէտ եւ Տաճկաց կառավարութիւնը ու եւրոպան շատ են մեղաւոր, բայց բաւականաչափ մեղաւոր են եւ հայ յեղափոխականները :» Ինչո՞ւ մեր յեղափոխականները այս միջին կարծիքը չեն նկատում, կամ եթէ նկատում են, ինչո՞ւ ուշադրութիւն չեն դարձնում, այլ միայն յարձակում են մի միամիտ կարծիքի վերայ, որ «հայ յեղափոխականներն են հայկական սոսկայի կոտորածների իսկական պատճառը» — մի կարծիք որ իրենց կարծիքի հակադրութիւնն է կազմում : Գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ է գործածուած նրանց կողմից այդ մեթոտը :

Հետեւեալ համեմատութիւնը գուցէ կարողանայ մեզ բացատրութիւն տալ :

Ինչո՞ւ ներկայ հասարակական սիստեմի եւ սկզբունքների պաշտպանողները աւելի մեծ պատրաստութեամբ վիճաբանութիւններ են անում անիշխանականների քան թէ, օրինակ, ընկերվարականների հետ : Ինչո՞ւ բուրժուազական մամուլը օգտուած է ամենայնպէս զէպքից, որպէսզի հաւատացնէ հասարակութեանը, որ ընկերվարականները նոյնն են ինչ որ անիշխանականները : Ինչո՞ւ նոյն մամուլի աւելի բարեխիղճ մասը ընկերվարական վարդապետութիւններին եւ ծրագիրներին տալիս է միշտ ծայրայեղ կերպարանք : Ինչո՞ւ Բիսմարկը սիրում էր աւելի անիշխանականներին քան «սոցիալ-դեմոկրատ»ներին եւ կառավարութիւնները գուցէ ուրախ լինեն եթէ բոլոր սոցիալ-դեմոկրատները անիշխանական դառնային . հասկանալի է ինչու : Անիշխանականները տրամաբանական հակադրութիւններ են կազմում իշխանական սկզբունքի, մի գաղափար որ ժողովրդի առողջ գատողութիւնը չէ կարող ընդունել : Ուրիշ բան է ընկերվարականութիւնը, սորա մասին կարելի է երկար վիճել, նա կարող է սխալ լինել, բայց նա անիմաստ չէ, ինչպէս անիշխանականութիւնը . եւ հէնց այդ պատճառով առաջինը աւելի վստանդաւոր է բուրժուազական հասարակութեան համար քան

(*) էջ 69

թէ վերջինց: Կառավարութիւնը անիշխանա-
կաններին բանտարկում է, կախում է, իսկ
մամուլը միեւնոյն ժամանակ հանգստացնում
է հասարակութիւնը, բացատրելով ովքեր են
այդ պատժուածները: Նա ասում է, որ վեր-
ջինները կամենում են ամբողջ աշխարհը տակն
ու վերայ անել: Լրագրորները առանձին հա-
ճոյքով յայտնում են, որ այս ու այն բժշկի
կարծիքով, այս եւ այն անիշխանականը վեր-
նոտ են կամ մտաւոր հիւանդութիւն ունին,
եւ սորա հետեւանքը լինում է որ ամէն միան-
իշխանականի կախուելուց յետոյ, հասարակու-
թիւնը գրեթէ շնորհակալ է իշխանութեան,
որ ազատեց նրան այդպիսի մի մտախտաւո-
րից: Նոյն միջոցներով կոտել սոցիալ-դեմոկ-
րատներին դէմ, ոչ թէ միայն ազարդիւն բան
է, այլ եւ մինչեւ անգամ վնասակար: Փողու-
վուրդը ամենեւին չէ ուզում հաւատալ,
որ «սոցիալ-դեմոկրատ»ները «վատ» եւ «հի-
ւանդ» մարդիկ են, որ նոքա ամբողջ
մարդկութեան թշնամի են, եւ այլն. սոցա
դէմ բաւական չէ արձակել լոկ աղաղակներ
յանուն «մարդկութեան եւ բարոյականու-
թեան», եւ դիմում անել մարդուս առողջ դա-
տողութեանը, — միջոցներ, որ գործածուում են
առհասարակ անիշխանականութեան դէմ. այս-
տեղ հարկաւոր է լուրջ փաստերի վերայ հիմ-
նուած վիճարանութիւն:

Մեր յեղափոխական օրգանները չե՞ն հետե-
ւում արգեօք նոյն մեթոտին: Արդեօք, դիտ-
մամբ չե՞ն նոքա զբոյժում բոլոր հակա-յեղափո-
խականներին մի ընդհանուր անունով «փարիսե-
ցի», «դպիր» կամ «վախկոտ»: Ի հարկէ, կան սն-
ձեր, որոնք նեղ-անձնական շահերի պատճառնե-
րով դատապարտում են յեղափոխականներին,
որովհետեւ հայկական հարցի սուր կերպարանք
ստանալը նոցա վնասում է. բայց նոցա որոնք
բուն նպատակայարմար սեռակէտից պախա-
րակում են «ներկայ հայկական յեղափոխու-
թիւնը», խառնել եռասէրներին եւ վախկոտ-
ներին հեա, զա նշանակում է գործադրել այն
մեթոտը, որի յարմարութիւնը բացատրեցինք
վերեւ, ցոյց տալով թէ ինչո՞ւ աշխատում են
սոցիալ-դեմոկրատներին խառնել անիշխանա-
կաններին հեա: Յեղափոխութեան զօրաբա-
ժինը բաղկացած է համարեա տարամերժա-
պէս երիտասարդութիւնից. իսկ այս վերջինը,
բնականաբար, կեանքի երեւոյթներից եւ
անցքերից հետաքրքրում է աւելի նոցա բա-
րոյական քան թէ գործնական մասով: Այս

հանդամանքը արդէն ցոյց է տալիս Դրօշակին
եւ Հնչակին ինչպէս պէտք է պաշտպանուել
հակա-յեղափոխականների դէմ. դուրս գալով
այն իրողութիւնից որ յեղափոխականները ի-
րենց անձնուէր գործունէութեամբ կամենում
են ազատել անբաղդ հայ ազգը սարսափելի դը-
րութիւնից, նոքա անում են մի եզրակացու-
թիւն, որ կարող է յեղափոխական տրամաբա-
նութեան նմուշ համարուել, այսինքն—Ով որ,
ուրեմն, յեղափոխութեան ընդդէմ է, չէ ցան-
կանում ազատել Հայերը իրենց զժուար զրու-
թիւնից, «անարժան եղբայր» է դառնում,
մոռանալով սուրբ վրէժը, եւ այլն. իսկ ով որ յե-
ղափոխականներին դատապարտում է՝ նոցա
պատասխանատուութիւնը որոշելով, չէ իմանում
վնասուել անձնուէր գործունէութիւնը եւ
կորցրել է ամէն բարոյական հասկացողու-
թիւն:—Ստեղծելով այսպէս Դրօշակից եւ Հնչա-
կից ազնութեան եւ հայրենասիրութեան մե-
նաշնորհ, այդ թերթերի վարիչները միշտ վի-
ճում եւ պաշտպանում են բարոյական կամ ա-
ւելի ճիշդ ասած, quasi—բարոյական հողի
վերայ:

Հայկական յեղափոխութեան քննադատու-
թիւնն այստեղ անել ամենեւին մտադիր չեմ ես.
այդ հեշտ բան չէ, եւ պահանջում է լուրջ ու-
սումնասիրութիւն այն դերի, որը խաղացել
են յեղափոխականները հայկական կոտորածնե-
րում: Կամենում եմ միայն ցոյց տալ այն հո-
ղը, որի վերայ պէտք է վիճել հայկական յե-
ղափոխութեան մասին:

«Ամբոխային տրամաբանութիւնը» վերջա-
նում է հետեւեալ խօսքերով. «Հայ յեղափո-
խականները ոչ միայն մաս չունին կոտորած-
ների այդ իսկական պատճառներում, — այլ եւ
խորին համոզմունքով պնդում ենք — նրանք ի-
րենք» ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը,
ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նմանապէս մի անհրա-
ժեշտ բնական հետեւանք միեւնոյն անտեսա-
կան ու պատմական-քաղաքական պատճառ-
ների»:

Մի բոլի ես չեմ կասկածում, որ հայ յեղա-
փոխութիւնը «բնական հետեւանք» է. բայց այս
խոստովանելը դեռ չէ նշանակում սեփական
ձեռքերով բերանը փակել եւ քննադատութեան
իրաւունքից զրկուել: Ոչ մի «բնական հետե-
ւանքը» մարդուս անմեղ չէ կարող շինել. եւ
ամէն պատասխանատուութիւնը կեանքի մէջ՝
«բնական հետեւանքներին» վերայ գցել, զա
նշանակում է, — ինչ վերաբերում է մեղ հե-

տաքրքրող հարցի — չհասկանալ ինչո՞ւմ պէտք էր իսկապէս կայանար հայկական յեղափոխութեան այդ բնական հետեւանքի դերը :

Բնական գիտութիւնների մէջ մենք կարող ենք բաւականանալ ցոյց տալով միայն պատճառները . իսկ պատմական — մարդկային անցքերի մէջ , այսինքն անցքերի որոնք միայն հոգեբանական աշխարհում են երեւան գալիս , երեւոյթների ծնունդը ցոյց տալով , մենք դեռ չենք ապացուցանում այդ երեւոյթի անհրաժեշտութիւնը եւ խելացիութիւնը : Երեւոյթի մեծ մասը միում է մեզ համար անբացատրելի , եւ մենք չենք իմանում ինչ է եղել նորա նպատակը : Անշուշտ հոգեբանական աշխարհում «ինչո՞ւ» հարցը նշանակում է աւելի — «ի՞նչ բանի համար» քան թէ «ի՞նչ պատճառով» :

Ուրեմն , նոյնպէս եւ Հնչակեան եւ Դրօշակեան կազմակերպութիւնները երեւան են կել՝ ոչ միայն ինչպէս «բնական հետեւանք» այլ եւ զլիաւորապէս պարզ որոշ պաշտօնով եւ նըպատակով : Անշուշտ : Այստեղից հարց է ծագում — ի՞նչպէս է կատարել այդ օրդանը իր դերը՝ իր որոշ նպատակը իրագործելու համար , ո՞րքան նպատակայարմար է եղել իր գործունէութիւնը :

Ահա , իմ կարծիքով , այն սեռակէտը , որով պէտք է ղեկավարուել՝ մեր յեղափոխութիւնը քննադատելու ժամանակ . բայց նախ եւ առաջ հարկաւոր է միշտ աչքի առաջ ունենալ հետեւեալ սկզբունքները , որոնց արհամարհելը առհասարակ ո եւ է քննադատութիւն անկարելի է դարձնում .

ա . Չխառնել անձերի եւ գործերի քննադատութիւնները միմեանց հետ :

բ . Հայրենասիրութիւնը , ազնւութիւնը եւ ճշմարտութիւնը չկեդրոնացնել «Արեւոտում» եւ «Ժընեւում» , այսինքն չկարծել որ «Հնչակեան կամ «Դրօշակեան» լինելը *conditio sine qua non* է այդ յատկութիւններն ունենալու . Եւ վերջապէս .

գ . Նպատակների եւ միջոցների քննադատութեան ընթացքում չղեկավարուել սեպհական ձգտումներով եւ ճաշակներով :

Այս երեք կէտերում մեր յեղափոխականները մեղանշում են բաւականին չափով :

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ
Բերլին

ՊԱՏՐԻԱՐԻՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

—

Սեպտեմբեր 14 թուականով Պոլսէն հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ՝ «Հայոց պատրիարքը Սուլթանին յանձնած է մեմուանտով մը հայ ժողովրդին անհանդուրժելի կացութեանը վրայ , եւ պնդած է որ բարեփոխումը կատարուի : Պատրիարքը բերանացի աւելցուցած է որ իր ազգին առջեւ վարկաբեկ եղած է ինքը , եւ եթէ Սուլթանը մերժէ խնդրուած բաները շնորհիւ , ինքը եւ Ազգային ժողովը որոշած են իրենց հրաժարականը տալ : »

Օրմանեան այս որոշումը տալ ստիպուած է Սառն ժողովին ճնշմանը տակ (ինչպէս մեզ կը հաղորդեն Պոլսէն) , եւ ասի պարզապէս արդիւնքն է արտասահմանի Հայութեան արտասայտած միահամուռ բողոքին :

Սուլթանին համար զժուար պիտի չըլլայ ըմբռնել որ Օրմանեանին հրաժարականը պզտիկ կատակերգութիւն մըն է որ իրեն նպատակ ունի հայ ժողովրդին բերանը գոցել , եւ մէկ երկու անուշ-լեզու խոստումներով պիտի հրաւիրէ զայն իր աթոռին վրան նորէն հանգիստ տեղաւորուելու :

Ասի միայն մեր տպաւորութիւնը չէ : Թանը , որ թեթեւ լրագրի համբաւ չունի , միեւնոյն խորհրդածութիւնները կը ներկայացնէ շատ կարեւոր իմբադրականի մը մէջ , ուր մեր Բռէսանտէ բարեկամը Օրմանեանին հոգեբանութիւնը կը վերլուծէ եւ միանգամայն այդ առթիւ հայ ժողովրդին արդի կացութիւնը կը պատկերացնէ թափանցանց ըմբռնողութեամբ մը եւ անկեղծ յուզումով մը , կը թարգմանենք այստեղ այդ յօդուածը , որ իր ազգեցութիւնը պիտի ունենայ Երլտըզ-Քէօշկի մէջ եւ ինչպէս Վում-Քափու :

«Թէպէտ հանրային կարծիքը կը սկսի վարժուիլ հրաժարականի մատուցման ու մերժման այն փոքրիկ կատակերգութեան որուն մէջ կը սահմանափակուին այս վայրկեանիս Սուլթանին եւ Հայոց Պատրիարքին առերեւոյթ յարաբերութիւնները , կարեւոր է սակայն ուշադրութիւն հրաւիրել նոր միջադէպին վրայ որ Քում-Քափուի եւ Երլտըզ-Քէօշկի միջեւ այս օրերս պայթած է : Օրմանեան սրբազանը կ'ուզէ , կ'ըսեն , այս անգամ շատ անկեղծօրէն եւ նոյն իսկ ամբողջ ուժով՝ վերադառնալ այն հանգստեանը , ուրկից թերեւս հիմա կը փա-

փաթի որ երբեք դուրս ելած չըլլար. ժողովը, միաձայնութեամբ, որոշած է ինքն ալ միեւնոյն ընթացքը բռնել :

Յայտնապէս ճշմարիտ տազնապ մըն է որ կը սկսի : Եւ ատի երեւան կուգայ այնպիսի աւտեն մը ուր Հայոց պատրիարքը Սուլթան Ապաիւլ-Համիտին երախտագէտ բարեացակամութիւնը վայելելու շատ լուրջ ու իրական իրաւունքներ ստացած է : Չէ՞ որ յանձն առած էր Լա Հէի դեսպանախորհրդին ուղղել, Հայերու եւ Երիտասարդ Թուրքերու պահանջմանցը հանդէպ զղուշացնելու համար վեհանձն մղումներու արդէն քիչ ենթակայ եղող գիւաւագիւտութիւն մը, Խալիֆային տրուած բարի վարուց տեսակ մը վկայական եւ ժպիրհ հաստատութիւն Անատոլուի մէջ կարգապահութիւնը վերահաստատուած է եւ թէ այն տեղ գտնուող ժողովուրդները գոհ են :

«Այսպիսի ընթացք մը թերեւս նպատած է Օրմանեան սրբազանին հանգստեան ծարաւը ստուղկացնելու՝ ամօթի զգացման մը ետքի-համը եւ սիրտ-խառնուքը ձգելով իրեն, բայց ասի իր վեհապետին երախտագիտութիւնը ապահոված ըլլալու էր, եթէ վեհապետները ընդհանրապէս, եւ Սուլթան Համիտն ի մասնաւորի, սրտի անկախութիւնը գոհէ քաղաքական առաքինութեան մը կարգն անցուցած չըլլային :

«Ինչ ալ ըլլայ, այս կէս-վարչական, կէս-եկեղեցական վէճերը այնպիսի անհանդուրժելի կացութեան մը յանդած են որ Հայոց կրօնական եւ ազգային իշխանութիւնները պարտք համարած են իրենց հրաժարականները մատուցանել :

«Կարելի է մտածել թէ վերսկսումը այն կեղեքմանց, որոնց զոհ են Հայաստանի զբժբազը բնակիչները, այս ընթացքը բռնելու մը զող շարժառիթներուն մէջ իր բաժինն ունեցած ըլլայ, թէպէտ անուղղակի ու լռելեայն : Ամենէն խոռովիչ լուրերը կը շարունակեն հասնիլ այդ անքան հարուածեալ ազգաբնակչութեանց կացութեանը վրայ : Գիւրտերը, իրենց անպատիւ մնալէն քաջալիրուած, կ'երեւայ թէ նորէն սկսեր են Հայերուն վրայ յարձակիլ : Նորէն ջարդեր տեղի ունեցեր են, դեռ ցանցատ, առ այժմ : Փոխանակ պաշտպանելու դժբաղդ բեկորները ցեղի մը որ այնքան տառապեցաւ, թուրք իշխանութիւնները, մասնաւորապէս Ատանայի, Տիարպէթի, Պիթլիսի գաւառներուն մէջ, որբանոցները գոցելէ եւ որբերը վտարելէ յետոյ, հիմա կ'երեւայ թէ

փակուեր մնացեր են բացարձակ ձեռնպահութեան մը մէջ, որմէ երբեմն դուրս կ'ելլեն՝ միմիայն իրենց վարչութեանը տակ գտնուող ժողովրդին նոր անարդարութիւն մը գործելու համար :

«Այս բաները պէտք է որ դիտցուին, ոչ միայն որպէսզի եւրոպան իր պատասխանատուութիւնը չափէ՝ ձգելէ առաջ որ կրկնուին—եթէ այդ գայթակղութիւնը պիտի իրագործուի, — Հայաստանի առաջին կոտորածներուն արհաւիրքները, այլ նաեւ որպէսզի հանրային կարծիքը ամբողջովին չգրաւուի նիւթական շահերու մտահոգութեամբն ու Ասիական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն վերաբերեալ առաւել կամ նուազ նպատաւոր դաշնագրութեանց բանակցութեամբը : Չենք գիտեր թէ Պատրիարքն ու Ազգային ժողովը համարձակած են երկչոտ ակնարկութիւն մը ընել տեսակ մը իրողութիւններու, որոնք չափազանց ծանօթ են Պոլսոյ մէջ եւ մտքերը կը զբաղեցնեն :

«Ամէն պարագայի մէջ, հաւանական չի թուիր որ Սուլթանը տրամադիր ըլլայ ո՛չ ընդունիլ տազնապ մը ինչպէս այն զոր յառաջ պիտի բերէր Օրմանեան սրբազանի եւ իր ժողովականներուն հրաժարումը, ո՛չ ալ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել որպէսզի պատրիարքին զժողովեան շարժառիթները ջնջուին եւ Հայերուն մնացորդը քիչ մը ապահովութիւն վայելէ : Այս վերջին կէտին վրայ ոչ ոք արդէն ո եւ է յոյսով ինքզինքը կը խաբէր, — բաց ի թերեւս անոնցմէ որոնք շահ ունին վտանգութիւն մը կեղծելու զոր ամէն բան կը հերքէ : Փալով առաջին կէտին, Ապաիւլ-Համիտ իր ձգձգումի սիրական միջոցներէն մէկուն զխմած է : Հրաժարականը մերժած է եւ յանձնախումբ մը կազմած, որ կը բաղկանայ աւմենաբարձր աստիճանով երկու Թուրքէ եւ համբաւաւոր հայ փաշա Արթին Տատեանէն, նպատակ ունենալով քննել այն գանգատները զոր կը ներկայացնեն Պատրիարքն եւ ժողովականները, եւ համաձայնութեան մը հիմունքը փնտռել :

«Անոնց համար որ քչիկ մը ծանօթ են Թուրքիոյ գործերուն ընթացքին, թաղուած գործ մըն է աս : Գիտենք թէ այդ քննութիւնները ի՛նչ կ'արժեն եւ ի՛նչ արդիւնք կուտան : Այն մարդիկը որոնց այս պաշտօնը յանձնուած է, իրենց տիրոջը միտքը կէս-խօսքով կը հասկընան : Արթին Փաշա Տատեանը չէ որ պիտի պատուէ այն քօղերը որոնց տակ հաճոյակատար

կերպով կը ծածկեն իր ժողովրդին ցաւերը եւ եւ որ առնաբար ձեռք պիտի առնէ ազգային դատը՝ փոխարինութեան, դատապարտութեան եւ վերանորոգման խօսքեր արասանելով : Տեղեկագիր մը աւելի պիտի գտնուի—**Թե-րեւս**—Բարձրագոյն Դրան դիւանատան մէջ : Պատրիարքն ու ժողովը անգամ մը եւս պիտի յանձն առնեն որ քաղցրօրէն զիրենք բռնադատեն պաշտօնի վրայ մնալու : Ապահովապէս այսպիսի միջոցներով չէ որ ցաւային Հայաստանը պիտի դադրի նահատակուելէ եւ տարաբազդ Թուրքիան քիչ մը խաղաղութիւն, կարգապահութիւն ու ապահովութիւն պիտի վերագտնէ» : (ԹԱՆ, 18 սեպտ. 1899)

Թանի այս յօդուածը տեսակ մը հանդիսաւոր դամբանական է Օրմանեանին համար : Մենք որ ամենէն կարծր որակումովը մատնանիչ բրինձ Օրմանեանին անկումը, առանց տիրութեան չէ սակայն որ հիմա այս իրողութիւնը կը հաստատենք : Օրմանեան մեր ամենէն հմուտ, ամենէն կազմուած եկեղեցականներէն մէկն էր, գործունեայ, հոանդուն կեանք մը ունեցած էր, ճարպիկ ու բեղուն մտքի մը ապացոյցները տուած էր, եւ ազգը մեծ յոյսեր դրած էր իր վրայ : Օրմանեան պէտք չէ պարմանայ տեսնելով ընդհանուր զայրոյթը որ իրեն ղէմ կը պոռթկայ : այդ զայրոյթը այնքան մեծ է որքան մեծ էին իր վրայ դրուած յոյսերը եւ որքան դառն եղաւ յուսախաբութիւնը : Օրմանեան իր ճարպիկութիւնը գործածեց ազգը խաբելու : Թանի խմբագրականը թերեւս յաջողի տալ իրեն ճշգրիտ զգացումը այն շիրքին զոր իր ընթացքով ունի այլ եւս ոչ միայն հայ ազգին, այլ ամբողջ Եւրոպայի, ու Պատմութեան առջեւ : Օրմանեան, որուն քով ոչ ուշիմութիւնն է եւ ոչ փառասիրութիւնը որ կը պակսի, պիտի մտածէ՞ վերջապէս թէ Սուլթաններու բոլոր ոսկիներն ու շքանշանները չեն կրնար դարմանել բարոյական այս պիտի խոշոր սնանկութիւն մը, եւ թէ, նոյն իսկ դիւանագիտական լեզուով խօսելով, ճարպիկութիւններուն ամենէն ճարպիկը անկեղծ ու պարկեշտ ըլլալն է նորէն : Բայց Լա Հէի հեռագրէն յետոյ զոր Օրմանեան կրնար չքաշել եւ զորմիմիայն Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար քաշած է, — աններելի միամտութիւն մը պիտի ըլլար ո եւ է յոյս պահել :

ՊԱՂՏՍՏԻ ԵՐԿԱՍ ՈՒՂԻՆ

—o—

Թանի սեպտեմբեր 14ի թուոյն մէջ Պոլսոյ թղթակիցը կ'իմացնէ թէ Պաղտատի երկաթուղիին արտօնութիւնը խնդրող հինգ ընկերութիւններէն երեքը քաշուեր են արդէն, եւ «գորգին վրայ իրականապէս լուրջ երկու ծրագիր կը մնայ միայն. մին, Անատոլուի երկաթուղիին ընկերութեանը՝ Գերմանեան Պանքային եւ Օսմանեան Պանքայի խումբին հովանաւորութեան տակ, միւսը՝ Պ. Է. Բեխներ ձրբինը, անգլիական հզօր սենտիքայի մը հովանաւորութեանը տակ : Այն տարրերը զոր երկու մրցակիցներն իրենց յաջողմանը համար կը գործածեն, շատ զօրաւոր են : մւտի, խուսափելու համար բաղխուած մը որ երկուքին համար ալ վնասակար կրնայ ըլլալ, ծրագրած են ձուլում մը գոյացնել հետեւեալ համումատութիւններով, 42 0/0 Գերմանացւոց, 38 0/0 Անգլիացւոց, 20 0/0 Ֆրանսացւոց : Դեռ կարելի է բսել թէ այս ծրագիրը ո՛ր աստիճան մարմին առած է, բայց սա ասոյդ է որ, կիթ յաջողի, լաւագոյն լուծումը կ'ըլլայ զոր կարելի է երազել : Սուլթանը եթէ իրօք կը փափաքի, ինչպէս կը հաւատան, իր Պաղտատի երկաթուղիին ունենալ, այլ եւս ո եւ է պատճառ չունի հաւանութիւնը մերժելու, որովհետեւ չի կրնար յուսալ երբեք որ Թուրքիոյ ի սպաս դրամագլուխներու այնքան վիթխարի ընկերակցութիւն մը կրնայ գտնել որքան այս պերման-անգլո-ֆրանսական երեւակը : »

Ամենակարեւոր իրողութիւն մըն է ասի : Եւ այն օրը որ այս ծրագիրը իրականութիւն դառնայ, Փոքր-Ասիոյ բազմ մօտեցած կ'ըլլայ արմատական որոշման մը : Արեւմտեան Եւրոպային յաղթանակն է այդ՝ Ռուսիոյ դարաւոր յատակագծին դէմ : Պիտի տեսնենք թէ Ռուսիա ի՞նչ գիրք պիտի բռնէ այս իրողութեան առջեւ : Երկաթուղիները երկրին եւրոպացումը պիտի շնչտեն եւ խաղաղութեան, ապահովութեան պայմանները պիտի բազմապատկեն, եւ այդ տեսակէտով կարելի է Հայոց կացութեան համար բարեօրման հաւանականութիւններ տեսնել կատարմանը մէջ այդ դէպքին որ պատմական ահագին նշանակութիւն պիտի ունենայ, եւ որուն իրագործմանը ամենամեծ սատարը հայ ժողովրդին թափած արիւնք եղած պիտի ըլլայ : Այս խնդրոյն վրայ Անանիսի յաջորդ թուով պիտի հրատարակենք մտերմ մասն յօդուած մը :

«ՍՈՒԼԹԱՆՆ ՈՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»

— 0 —

Անգլիացի ծանօթ հայասէր կանոնիկոս Մաք Գոլի «Սուլթանը եւ պետութիւնները» գրքին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը հրատարակուեցաւ այս օրերս Բարիզի մէջ : Գիրքը կը սկսի Պ. Իւոպէն Կոնիէի մէկ յառաջաբանովը, որուն մէջ կը րակոտ հրապարակադիրը կը պարզէ, խարազանող ոճով մը, Պաշտօնական Եւրոպային հանդիսաւոր վատութիւնը հայկական ջարդերուն հանդէպ, եւ մասնաւորապէս կը շեշտէ Հանութոյի մը ձեռքերուն մէջ թրքացած Ֆրանսային պատառնանաւութիւնը այդ հսկայական ոճիրին մէջ : Պիտի ջանանք տեղ ստեղծել Անանիսի շատ անձուկ չըջանակին մէջ՝ վեհանձն սրտմտութեան այդ մագիստրական էջին թարգմանութիւնը հրատարակելու համար :

L' estampe et l' affiche դեղարուեստական հանդէսին մէջ, Պ. Բլեմանշանէն հետեւող յօդուածը հրատարակած է Պ. Էտկար Շահինի մասին, որ, շարունակելով հանդերձ իր նկարչական արտագրութիւնները, վերջերս սկսած է նաև փորագրական արուեստը մշակել :

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

Պ. Էտկար Շահին ճշմարիտ նոր մըն է, հազիւ քսանընկնիք տարեկան : Մագուստով Հայ, չորս տարի անցուցած է Վիեննայի, Բարիզ հաստատուելէ առաջ : Իտալիոյ մէջ Թիէրոլոյն եղաւ զինքն ամենէն աւելի գրաւող վարպետը. անոր բոլոր քրտնջները օրինակեց ու փորագրեց, եւ անոնք որ չկրցաւ ասիտով վերարտադրել, գրչով կամ մատիտով իւրացուց :

Փայտուս դեպ ի Եգիպտոսի հեղինակին համար այս համակրութենէն՝ ի՞նչ կը փնայ Պ. Շահինի քով : Ոչ անոր տեղոտական կարգաւորութիւնը կը յիշեցնէ, ոչ դէմքերուն նկարագիրը, ոչ օֆոթիսի եղանակը, դժման այն պարզութիւնը զոր Տոմինիքօ Թիերոլօ այնքան կատարեալ կերպով իր հօրմէն փոխ առաւ : Թերեւս սիրուն վեհեղանակեցիին ազդեցութիւնը կարելի է մասամբ գտնել այն յուզումներին մէջ որով Պ. Շահին կ'արտայայտէ ամէն ինչ որ զինքը կը հետաքրքրէ եւ տեսնուախոսի ինքնատիպ մտահոգութեանը մէջ որով համակրած է : Ասի կը նշանակէ վարպետէ մը առ-

նել իր ոգին, միակ բանը զոր փոխ առնելը օրինաւոր է եւ դժուարին :

Մնացեալին մէջ, Պ. Շահին իր ինքնուրոյն անձնակամութիւնը ունի : Եթէ, Սթէնլէյնին պէս, նախասիրաբար իրեն նիւթ կ'առնէ Բարիզի խեղճերն ու փողոցի աղջիկները, բացարձակապէս տարբեր նօթ մը ունի սակայն եւ ուրիշ շինուածք մը : Այդ Բարիզէն զոր արուեստագէտի աչքով կը տեսնէ, կը սիրէ արտայայտել ոչ միայն յաճախակի հանդիպուող տիպարները, այլ եւ փողոցներուն շարժումը, եւ կը ջանայ անոնց ծայրագոյն զանազանութիւնը թարգմանել : Դիտած է որ ամբողջ մը, իրարու հետ ո եւ է կապ չունեցող մարդոցմէ բաղկացած, միօրինակ երեւոյթ մը չունի. մին կը հապճեպէ, միւսը կը սլքտայ, մին մտահոգ է ու միւսը գուարթ, սա մէկը կը խոկայ ու սամէկալը կը դիտէ, ասկից յառաջ կուգայ շատ մեծ այլազանութիւն մը, ու միանգամայն այն ամբողջի նկարագիրը, որուն հետեւանքով մարդ սխալ մը կը գործէ եթէ միմիայն անհատականութիւնները նկատէ եւ դարձեալ սխալ մը կը գործէ եթէ լոկ խմբաւորման կողմէ տեսնէ :

Պ. Շահին կը ճգնի այս դժուարին խնդիրը լուծել : Շատոնց ի վեր չէ որ սկսած է ատով գրադիլ, բայց արդէն արդիւնքները զոր ձեռք ձգած է, — լիսաւորապէս Ապուրի քաշխուսին եւ Շարօ-Ռուժին մէջ, — շատ հետաքրքրական են : Առէ՛ք այս վերջին պատկերը եւ դիտեցէք, խորքին մէջ, այդ բազմութիւնը որ դէպ ի դուռը կը խոնուի. պիտի գտնէք հոն գլուխներ որոնք նշանաւոր ձեւի փափկութիւն մը եւ շինուածքի ամբութիւն մը ունին : Ու միանգամայն, որովհետեւ ամենքն ալ իրենց քրտնին վրայ են, ամբողջութեանը մաս կազմելէ չեն դադրիր : Կարելի է զանոնք մօտէն զննել, իբր մանրամասնութիւն գոյութիւն ունին. հետեւէն, կը խոնուին ամբողջին մէջ, զոր կազմելու կը նպաստեն : Եւ իրօք ալ այդ է յատկանիշը տեսակ մը ամբողջներու որոնց մէջ աննշան դէմքեր կը թուին ընկերանալ աւելի շահեկան դէմքերու :

Պ. Շահին քիչ ատենէ ի վեր սկսած է ինքնատիպ փորագրութիւնը փորձելու : Ո՛չ մէկ «եղանակ»ի չի հետեւիր եւ ըստ հարկին կը գործածէ քուակր-սեչի, օֆոթի կամ կրեկի գրութիւնը : Սակայն կը թուի նախընտրել քուակր-սեչը, երանգի հարստութեանը համար որ անով կը ստացուի : Դալով գուրուտը տպագրութեանց, Պ. Շահին շատ չի սիրեր այդ եղանակը : Իբրեւ ճշմարիտ փորագրիչ, կը մտածէ թէ քրտնի մը գոյնը իր լոյսի բաշխումին մէջ կը կայանայ, այսինքն այն անսահման աստիճանաւորման մէջ որ թանձր սեւէն զուտ ձերմակին կ'առաջնորդէ : Այն մէկ քանի գուրուտը տպագրութիւնները զոր փորձած է, իր պարզ սեւ մեղանով քաշածներէն աւելի բարձր արդիւնք մը չեն տուած :

Պ. Շահին միանգամայն օժտեալ նկարիչ մըն է ու խղճամիտ, խուզարկու եւ դիւրաւ չգոհացող գծագրիչ մը : Բայց այս թերթին մէջ փորագրիչը մեզ մասնաւորապէս կը շահագրգռէր, եւ մեզի օգտակար թուեցաւ անոր գործին մէկ ցուցակը ներկայացնել, թէպէտեւ այդ գործը սկզբնաւորութիւն մըն է դեռ : Այս աւրուեստագէտը անոնցմէ չէ՞ արդեօք որոնց վրայ մեծ յոյսեր կրնան դրուիլ : Մենք կը հաւատանք որ այդպէս է, եւ ապագան պիտի ըսէ թէ իրաւունք ունինք կամ ոչ :

ՔԼԷՄԱՆ-ՃԱՆԷՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ Ի ԲԱՐԻՉ

La Tribune de Saint-Gervais երաժշտական ամսաթերթը, զոր կը հրատարակէ «Սքոլա քանթոմ»ը՝ եկեղեցական երաժշտութեան նոր հիմնուած ընկերութիւնը, կը ծանուցանէ իր օգոստոսի թուոյն մէջ թէ Պ. Բիէն Օպոի, արեւելադէտ, եւ անդամ այդ ընկերութեան, յառաջիկայ ձմեռ երեք բանախօսութեամբ պիտի ներկայացնէ հայկական երաժշտութիւնը (եկեղեցական եւ ժողովրդական) Բարիզի նուագասէրներուն : Պ. Նիխազարեանցի ծրագիրն է որ կը սկսի իրագործուիլ : Բանախօսութիւններուն պիտի ընկերանան շարականներու խմբովին երգեցողութիւններ զոր պիտի կատարեն Ս. Ժէնովէի հոշակաւոր երաժշտագետ Պ. Շառլ Պորտի երգիչները, եւ սօրօները պիտի երգէ Պ. Նիխազարեանցի :

ՆԻՔՈՍԻԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՅԸ

Ընդունեցանք տարեկան տեղեկագիրը Նիքոսիայի Հայկական Որբանոցին, զոր շատ ուշիմ կերպով կը վարէ Պ. Բիւրքճեան, Մանչէսթըրի, Բարիզի եւ Ալեքսանդրիոյ երեք խնամակալ մասնախումբերուն հովանաւորութեանը տակ : Պէտք չկայ բացատրելու մասնաւոր կարեւորութիւնը այս բարեգործական եւ

կրթական հաստատութեան, եւ կը փափաքինք որ զայն հետզհետէ աւելի ընդարձակուած աւելի բարգաւաճ տեսնենք :

Պ. ՉԵՐԱՉԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ

Պ. Չերազ կը ծանուցանէ թէ աւարտած է իր պատասխանը մեր «Պատասխանատուութիւնները» յօդուածին : «Անահիտ»ի մօտակայ թիւերէն մէկուն մէջ պիտի յայտնենք մեր կարծիքը Պ. Չերազի աուած բացատրութեանը մասին :

Յառաջիկայ քռով, պիտի նրստարակեմք յօդուած մը ԿԷՕԹԷԻ վրայ, իր ծննդեան հարիւրյակնաւեակիս առքիւ որ այս օրերս կասարուեցաւ Գերմանիոյ մէջ :

ՎՐԻՊԱԿ

«Անահիտ»ի 9-10 թուոյն մէջ, Տր. Տ. Եսայեանի յօդուած, Ա. սիւնակ, էջ 266, տող 2-4 «բաղդատամբ անդամաբանութեան», պէտք է ուղղել «բաղդատական պնդամաբանութեան տեսակետով» :
 Վ. Նալբանդեանի յօդուած, էջ 289 Բ. սիւնակ տող 17, «ցոյց տալ դեղ. առարկաներն և երեւոյթները այնպէս ինչպէս ցանկալի էր որ լինէին» . պէտք է ուղղել «այնպէս ինչպէս որ կան և ոչ այնպէս ինչպէս որ ցանկալի էր լինէին» . էջ 290, Բ. սիւնակ, տող 1, «էսթ. իրականութիւնը», պէտք է ուղղել «էսթ. գրականութիւնը» . էջ 291, Բ. սիւնակ, բ. պարբերութեան 5, տող, «մարդկային կարիքը», պէտք է ուղղել «մարդկային կուրծքը» . էջ 292, Ա. սիւնակ բ. պարբերութիւն, 5, տող «վազներ», պէտք է ուղղել «լանգէ» . նոյն էջ, Բ. սիւնակ, տող 2 «ընդունակութիւնը» պէտք է ուղղել «ընդօրինակութիւնը» :
 «Ղերովդիտ», էջ 284, տող 1, «սարբու», պէտք է ուղղել «սուրբու» :

Paris. — Imp. V° ALBOUY, 75, avenue d'Italie.

Le Ciceron : GEORGES WALINE.

ԳԱՌՆԻԿ ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ

ԳՐԱՎԱՃԱՌ, ԹՂԹԱՎԱՃԱՌ ԵՒ ՏՊԱԳՐԻՉ

ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ 1890 Ի ԲՈՒՍՉՈՒՔ

ՀԱՍՏԷ՝ *K. Deukmédjian, Roustchouk. (Bulgarie)*

Մասնաւոր պահեստ Ռուսահայ հրատարակութիւններու:

Կը վաճառէ զպրոցական դասագրքեր ու գրասենեկի պիտոյքներ:

Կը հայթայթէ նաև ամեն տեսակ և ամեն լեզուէ գրքեր, աշխարհագրական քարտէզներ ևն. ուր որ հրատարակուած ըլլայ:

Կը տպագրէ գրքեր, տետրակներ, ընկերութեանց կանոնագրեր, շրջարկականներ, ընկալագրեր, հարսանեկան տոմսեր, նամակագրութիւն, պահարան, այցաքարտ, մահազգ ևն.՝ հայերէն, ֆրանսերէն, պուլկարերէն, գերմաներէն, ռուսերէն, ռուսերէն և անգլիերէն լեզուներով. կ'ստանձնէ նաև այս լեզուներով պատրաստութիւնն կնիքներու քառուչուէ և պղինձէ:

Կը բաժանորդագրէ «Արսփ», «Հանդես Աւստրալիայ», «Ալգալիայի Հանդես», «Լուսալի», «Անահիտ», «Միտքիւն», «L'Exposition de Paris 1900», «Lectures pour tous», հանդէսներու և ուրիշ հրատարակութիւններու:

Կը վաճառէ Պուլկարական կառավարութենէն երաշխաւորեալ Սօֆիա քաղաքին վիճակահանութեան տոմսերը:

Կը վաճառէ նաև հին և նոր նշանաւոր Ալգալիաներու իսկական մեծագիր (21x27) և լուսատիպ պատկերները, ընտիր (30x36) ֆուրթոնով:

Կը գնէ և կը վաճառէ ամեն երկրի գործածուած նամակագրոշմներ:

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ն Ե Ր

ՎԱՃԱՌՄՈՒՆԻՔ ԿԱՆԻԿ

Յանձնարարութիւնք կը կատարուին մեծ և փոքր քանակութեամբ:

Ալգալին հաստատութիւններու և մեծաքանակ գնողներու համար մասնաւոր պայմաններ:

Պահանջելի տեսակներու նախ անաշխուս նամակի պատասխան ստանալու համար պէտք է կանխաւ յղել Պուլկարիայէն 30, իսկ օտար երկիրներէ 50 սնդ. ի չը գործածուած նամակագրոշմ. ինչպէս և փոքրաքանակ յանձնարարութեանց արժէքի փոխարէն:

Այն երկիրներէն, որ Պուլկարիայ համար մանտա—բօստ չեն տար, գրաւ յղել կարելի է հետեւեալ հասցէներէ միայն:

Congrégation des Méchitharistes

VIIe Méchitharistengasse 4.

(Autriche)

Vienne

A. Tchobanian

6. Place de l'Odéon

(France)

Paris

Hachette & Cie

79. Boulevard St. Germain

(France)

Paris

Artin Boghossian

Poste Restante

(Egypte)

Alexandrie

ՏԱԼՕԹ. Դիւնոյնէր պիտի է իրենց հասցիները մանրամասն եւ որոշ կերպով յայտնել:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՍՏԻՏՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐՁԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ

Անոնք որ կը փախափին 1899 Նոյեմբերի թիւը ընդունիլ, կը խնդրենք որ միեւն աչք
քուսկանը իրենց բաժանորդագիրը մեզի հասցընեն կամ մեր գործակալներուն յանձնեն :

Իսկ անոնք որ դեռ վճարած չեն սուսիկ սարեջրցանի բաժնեգիրը, կը յուսակ որ վերջապէս
պարկեշտութիւնը պիտի ունենան ԿԱՄ ՎՃԱՐԵԼՈՒ, ԵՒ ԿԱՄ ԹԵՐԹԵՐԸ ԵՏ ԴԱՐՁԸՆԵԼՈՒ :

Շատերը մեզի կը դիմեն գնելու համար մեր ֆրանսերէն հրատարակութիւնները :
Կը խնդրենք որ զանոնք ունենալ փախաբողները հաճին ուղղակի դիմել Մեւսիոն իր ֆրանսի
գրալաճառանոցը :

Ահաւասիկ գրքերուն ցանկը եւ գրալաճառանոցին հասցէն .

- L'Arménie**, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient, par A. TCHOBANIAN,
avec une introduction par ANATOLE FRANCE . . . . . 1 fr.
- Les Massacres d'Arménie**, témoignages des victimes, (Traduction de A. TCOHBANIAN)
avec préface de GEORGES CLEMENCEAU. . . . . 3 fr. 50
- Zeitoun**, depuis les origines jusqu'à la grande insurrection de 1895, par AGHASSI,
traduction de A. TCHOBANIAN, avec préface de VICTOR BERARD. . . . . 3 fr. 50

Librairie du **MERCURE DE FRANCE**

RUE DE L'ÉCHAUDÉ-SAINTE-GERMAIN. — PARIS.

«ԱՆԱՀԻՏ» Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտը պիտի հրատարակուի ամիսը մէկ անգամ . իւրաքանչիւր թիւ պիտի բաղկանայ 32 էջէ , եւ պիտի արժէ՝ ձեռքէ գնողներու համար 1 ֆրանք (Ֆրանսա) , 20 սէնդ (Ամերիկա) , 1 ֆր. 20 (օտար երկիրներ) :

Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա) , 12 ֆրանք (օտար երկիրներ) , 5 րուպլի (Ռուսիա) , 2 տոլար (Ամերիկա) . վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա) , 6 ֆրանք (օտար երկիրներ) , 2,50 րուպլի (Ռուսիա) , 1 տոլար (Ամերիկա) :

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ԿԱՆՆԻԿ Է :

Ձեռագիրները եւ չին գարձուիք .

Կ'ընդունուին ազգեր :

Նամակ , յօդուած եւ բաժանորդագիրն ղրկել՝

A. TCHOBANIAN

6 Place de l'Odéon

PARIS

«ԱՆԱՀԻՏ» Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՆԵՐԸ

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ .

ՌՈՒՄԱՆԻԱ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ .

ԳԱՀԻՐԷ

ՆԻՒ-ԵՈՐԲ .

ԲՐՈՎԻՏԷՆՍ (Մաս . , Ամերիկա)

ԻՍԹ-ՈՒՅՈՐՈՐԹԱՌԻՆ . (Մաս . , Ամերիկա)

ՈՒՍԹՐԸ . (Մաս . , Ամերիկա)

Պ . Գառնիկ Տէօքմէճեան (Ռուսոնք)

Պ . Արիս Լազար

Տր . Կ . Փաշեան (Իաւրէժ)

Պ . Աշոտ Սեդրաք

Պ . Պետրոս Ղուկ . իկեան

Պ . Նազարէթ Թադեոսեան

Պ . Մանուկ Պ . Գալստեան

Պ . Երզնանդ Յակոբեան